

Сергій ПАВЛЕНКО

ВІЙСЬКО КАРЛА XII НА ПІВНОЧІ ГЕТЬМАНЩИНИ

У статті висвітлено малодосліджений період просування шведської армії у вересні-жовтні 1708 р. територією Стародубського полку.

Ключові слова: шведи, козаки, Петро I, Карл XII, Мазепа.

Штампи і правда

Перебіг головних військових операцій 1708-1709 рр. достатнього глибоко з різних позицій висвітлений в історичних дослідженнях. Незважаючи на тенденційність багатьох праць, заангажованість деяких дослідників, маємо велику літературу¹, яка оповідає про шлях до поразки шведської армії в червні 1709 р. Найзначиміші роботи з цієї теми написали М. Юнаков², В. Ляскоронський³, В. Шутой⁴, Є. Тарле⁵, В. Возгрин⁶, В. Артамонов⁷, О. Беспалов⁸, Б. Крупницький⁹, С. Томашівський¹⁰, Т. Мацьків¹¹, К. Норденсван¹², А. Стилле¹³, П. Енглунд¹⁴. Невеликі книги-огляди про війну 1708-1709 рр. на теренах Гетьманщини зробили українські дослідники Л. Олійників¹⁵, Д. Донцов¹⁶. Завдяки тому, що вони враховували шведські мемуари, працю М. Юнакова, їхні роботи містять цінні спостереження та актуальні до сьогодні узагальнення.

Разом з тим важливий період появи, дій каролінців на північних теренах України висвітлений недостатньо, фрагментарно. Перед Полтавською катастрофою військо Карла XII 8 місяців після битви під Лісною вирішувало низку проблем, зокрема питання забезпечення армії, розквартирування, поповнення резервів, налагоджували співпрацю з мазепинцями та населенням України. Важливо зазначити, що згадана тематика хоч і розглядалася частково окремими дослідниками, але здебільшого тенденційно, односторонньо, за оцінками лише переможної сторони (Росія) або переможеної (Швеція). Тим часом важливу роль у подіях 1708-1709 років відіграли й українці. Радянсько-імперська схема «Мазепа зрадив, його ніхто не підтримав» насправді не відповідає сучасним історичним досягненням, потребує серйозного перегляду й уточнення. Зберігся й великий масив документів, не взятий раніше до уваги, оскільки діяли певні штампи, узагальнення, прийнятні у силу тих чи інших традицій. У цьому зв'язку ми по-новому зробили огляд не тільки праць, а й існуючих джерел щодо перебування війська Карла XII на півночі України. Це розширює картину військового протистояння у ті дні та місяці на теренах регіону, дає уявлення про справжні наміри прибульців та їх прихильників. Зрештою детальне вивчення цього проміжку часу допомагає глибше зрозуміти мотиви дій гетьмана та його наближених, місце України у реаліях Північної війни.

В основу реконструкції подій на Чернігово-Сіверщині покладені також свідчення учасників походу. Уважне вивчення мемуарної, епістолярної спадщини К. Піпера, Г. Адлерфельда, А. Гілленкрока, А. Левенгаупта, Г. Нордберга, Р. Петре, М. Норсбергна, Ф. Вейє, Т. Бельке, Р. Бьорке, Д. Крмана, Д. Цедергельма, Й. Барділі, Д. Зільтмана, Д. Джефfreyса, О. Гермеліна сприяло розумінню процесу співпраці українців та шведів, їхніх головних цілей.

Досліджуючи події 1708-1709 рр., ми також не залишили поза увагою добірки листів-джерел, універсалів, маніфестів головних рушіїв військових дій І. Мазепи,

© Павленко Сергій Олегович – шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис».

І.Скоропадського, Карла XII, Петра I, О.Меншикова, Г.Головкіна та інших діячів тієї доби.

Зміна руху

У кінці грудня 1707 р. – на початку січня 1708 р. шведське військо вирушило у похід на Москву. Карл XII не афішував свої плани навіть у колі наближених. Проте є деякі свідчення, які вказують на те, що армія мала рухатися максимально по прямій, аби швидше подолати сотні кілометрів і розгромити росіян. Таємний секретар шведського короля Цедергельм ще за рік до походу у бесіді з австрійським посланником Францом Людвигом фон Цинцендорфом зазначав, що його володар «не розраховує на довгу війну з Москвою, при якій і без того уже достатньо виснажені шведські землі зрештою опинилися б переможеними, оскільки цар може довший час програвати, ніж Швеція вигравати»¹⁷. «Тому, – говорив він, – війна повинна бути відразу ж з особливою силою спрямована у серце Московії і таким чином скоро і вигідно приведена до закінчення»¹⁸.

У похід вирушило 33000¹³-34000 вояк¹⁹ (за іншими даними, 30-35 тисяч²⁰, 36 тисяч²¹), до них мав приєднатися корпус Левенгаупта згідно з плановим розкладом від 2 березня 1708 р., у складі 16 тисяч чоловік²² (англійське джерело називає цифру 15000 душ²³, насправді, за найпевнішими відомостями, у похід вирушило 10914 солдат²⁴, за шоденником Ф. Вейє – 11459 душ²⁵, за підрахунками Й. Барділі – 12000²⁶, Р. Петре – 12950²⁷). Крім цього, шведську армію супроводжували тисячі возів зі слугами, ремісниками, найнеобхіднішим майном. Оскільки полки мали відійти за сотні кілометрів від надійних продовольчих баз, місць постачання, харчування військ покладалося на населення сіл та містечок, що стояли на шляху руху каролінців. Планувалося, що при цьому продукти для прожиття будуть закуплятися у місцевих жителів. Однак цей спосіб забезпечення війська порушувався щораз, коли населення чинило опір прибульцям, було вороже до них налаштоване.

Водночас Петро I та його команда ще у 1707 р. виробила свій Жовківський план ведення війни, що насувалася. Його головна стратегія полягала у поступовому відступі у глибокі країни, відтягуванні вирішального бою і в такий спосіб знесиленні ворога під час тривалих переходів і постійних атак. У Жовкві «положено, щоб в Польше не давать (генеральной битви. – Авт.): понеже, ежели б какое нещастие учинилось, то бы трудно иметь ритираду; и для того положено дать баталию при своих границах, когда того необходимая нужда требовать будет: а в Польше на переправах, и партиями, так же оголожением провианта и фуража, томить неприятеля»²⁸. Цар наказував уже у березні «от границы на двести верст поперег, а в длину от Пскова чрез Смоленск до Черкасских городов, указы дать, дабы в начале весны хлеб ни у кого явно не стоял, ни в житницах, ни в гумнах, також и сена, но в лесах или в ямах, или иначе как, а лучше в ямах спрятан был, також для скота своего людям собрания, в лесах же и в болотах заранее, не в ближних местах от больших дорог каждый место себе уготовал; того для ежели неприятель, как выше написано, похочет, обшед войско, впасть внутрь, тогда сам не рад, будет своему начинанию»²⁹. При цьому російська армія за безпосередніми наказами Петра I та його підлеглих генералів у 1708 р. вдалася до тактики випалення населених пунктів, що лежали на шляху просування шведських підрозділів. Селян виганяли з осель, їм було наказано ховати у лісах, болотах худобу, зерно. Ясна річ, таке нецивілізоване, жорстоке ставлення до простолюдня Литви та Білорусі робило його жертвою війни, розорювало, перетворювало у ватаги, що змушені були шукати способу виживання у незвичних екстремальних умовах. Населення страждало від обох армій. Відомо, що, наприклад, для пришвидшення пересування піхоти для 10 російських батальйонів у селян були відібрані коні³⁰.

«А кои драгуны безлошадны были, тех офицеры посылали по деревням коней брать, – зазначав у своїх записках російський капітан Симеон Курош. – А селяне уже жито в рожь и овес собирать начинали и от того бунты учинялись. Драгуны их рубили и лошадей брали. А по полям и лесам имали тех, кто уховался и рубили же дерзостных, а тех всех, кто поклонно падал, тех в работы разные брали. А были и таки драгуны, кто с христианами бунташными уховался в лесах. Так посылали дру-

гих драгунов из швадронов добрых именных имати тех, кто утекнул, а те вертались пеши и наги. Також случалось, что в лесах воевати неспособно, а порох берегли до баталии со свеями и в палаши ходили, а те разбойны их били и грабили и бивали и коней брали»³¹.

О. Меншиков, як свідчив один з його листів, спостерігав виникнення ворожих настроїв проти росіян у білоруській глибинці: «А когда мы здесь, куда ни приедем, такую нам чинят приязнь, что не токмо в деревнях ни единого хлопа, но и в панских дворах никого не получаем, а провожатого нигде сыскать не можем: все заранее, как могут, со всем по лесам убираются. Также видя то, что мы на панских токмо дворах провиант и фураж пожигаем, то они с панских дворов все на хлопские дворы и в леса развозят; а из сего можно признать, что все здешние обыватели больше к неприятельской стороне склонны и доброжелательны, нежели к нам. И для того я ныне разсудил ко всем своим задним такой указ послать, чтоб везде, где ни найдут, в панских или хлопских дворах, не токмо провиант и фураж, но и солому жгли все без остатку»³². Це робилося так ретельно, що у війську Карла XII забракло продовольства. «Голод в армії росте з кожним днем, – писав у вересні шведський учасник походу, – про хліб уже не мають поняття, війська годуються лише кашею, вина нема ні в погребях, ні за столом короля; король, офіцер і солдат – усі п'ють лише воду, про пиво тільки мріють... Цар наказав при нашому наближенні спалювати (все)... Як же ми будемо існувати в цій жахливій пустелі?»³³ 17 вересня 1708 року шведський перебіжчик Неман свідчив, що голодні підрозділи армії Карла XII «йшли все по місця горілим»³⁴. Так само у щоденнику один із німецьких офіцерів зазначав, що «їм (росіянам. – Авт.) наказали усе спалювати»³⁵. Ад'ютант Петра І Федір Бартенев доповідав Меншикову про те, як війська російського генерала Інфлянта «деревни и мельницы кругом неприятеля все палили»³⁶. За шведськими оцінками, на шляху Смоленськ-Москва винищувалося все на просторі 10-12 миль³⁷.

11 вересня 1708 року біля села Стариші Карл XII, який зазвичай не радився з найближчим оточенням, здивував підлеглих запитанням: куди йти? У своїх спогадах генерал-квартирмейстер А.Гілленкрюк написав, як він ділився думками з цього приводу з головним королівським міністром графом К.Піпером:

«Вислухавши мене, він (Піпер. – Авт.) сказав: «Король не повернеться за Дніпро. Він визнає це осоромленням, і краще на все наважиться. Якщо ж король вирішить йти в Сіверський край, то я думаю, що росіяни не наважаться палити все, як палять тепер, і що козаки перейдуть до нас». Я відповідав: «Не можу цього ні знати, ні стверджувати, а тільки припускаю, що козаки не допустять палити свій край, якщо ми підемо туди»³⁸. Як повідомляв пізніше Г. Нордберг, перемогла точка зору дорадників, які переконували йти в Гетьманщину з таких мотивів:

«1. В Україні король дістане 20000 козаків, що будуть готові битися, щоб скинути з себе російське ярмо.

2. Їх можна вдало використати, тому що вони знають усі дороги та стежки.

3. Козаки на своїх легких конях можуть вести воєнну акцію в російському запіллі і тим самим зліквідувати дальші пожежі.

4. Під час битви вони можуть заатакувати ворога ззаду.

5. Україна дуже врожайна й багата країна.

6. Звідси відкривається дорога до Росії.

7. Можна мати вільну руку в Польщі.

8. Що ж стосується графа Левенгаупта, то це генерал, на якого можна покладатися, він має відважних офіцерів і хоробрих вояків, тому ворог не наважиться його заатакувати»³⁹.

Карл XII, послухавши аргументи своїх наближених, наказав готувати марш в Україну. При цьому він проігнорував зауваги головного королівського міністра К. Піпера зачекати корпус Левенгаупта⁴⁰, який спішив з'єднатися з головною армією і віз з собою 8 тисяч возів провіанту⁴¹ та амуніції на три місяці буття вояк⁴². За спогадами Туре Бельке, на рішення Карла XII вплинули передусім таємні, «через посередництво короля Станіслава» «зв'язки, які він почав мати з Мазепою; вони переконали його

взяти інший шлях»⁴³. Шведський зверхник у цьому зв'язку сподівався, що, крім українців, шведи «притягнуть у союзники й інші козацькі народи»⁴⁴. Поінформований Г. Нордберг знав про те, що у жовтні 1707 року Мазепа «запропонував свої послуги у боротьбі проти царя»⁴⁵. Гетьман тоді послав до Станіслава свого таємного посланця з листом, в якому висловився за співпрацю з Карлом XII, якщо останній «надасть йому захист»⁴⁶. «Те, що шість чи сім тисяч московитів, які були в Україні, буде легко знищено, і він поставить мости для шведів»⁴⁷, – так думку Мазепа передали шведському королю. Барділі теж підтверджує, що гетьман «вже до цього неодноразово шукав дружби з королем і пропонував свою службу». «Натомість, – зазначав цей поінформований учасник походу, – якщо раніше на ці пропозиції щодо послуг цього військового вождя мало звертали уваги, то на цей час нагода скористатися його послугами здавалася винятково прийнятною, до якої можна було пристати, оскільки він міг на той час не тільки зміцнити шведську армію великою кількістю людей (він мав на той час 20000 чоловік), а й тим, що його земля могла, перш за все, бути в нагоді, щоб шведський солдат міг краще підготуватися до генеральної зустрічі»⁴⁸. У листі від 18 вересня 1708 р. англійський представник при шведській армії капітан Д. Джеффрейс теж уже писав про І. Мазепу як ймовірного союзника, котрий мав поліпшити забезпечення королівської армії⁴⁹.

14 вересня (15 вересня⁵⁰) шведи вирушили на південь, до України⁵¹. За наказом короля був сформований з кількох полків авангард каролінців (2000 піхоти і 1000 кавалеристів, 4 гармати⁵²; за Г. Адлерфельдом, цей загін налічував 4000 кіннотників та піхотинців⁵³; останню цифру називає й Бельке⁵⁴; за російськими даними 4000 вояк-«половина пехоты, другая половина конницы и при них 6-ть пушек»⁵⁵) під керівництвом ад'ютанта короля, генерал-майора Андерса Лагеркрони⁵⁶. Він знявся в похід з попереднього місця затемно⁵⁷, за кілька годин до руху основної армії. Авангарду було поставлено завдання – «направитися саме до Сіверії, як можна швидше пробиватися туди лісом з тим, щоб зайняти там кращі і найзручніші місця»⁵⁸, «попередити ворога»⁵⁹, «перешкодити будь-яким атакуванням»⁶⁰, зайняти Мглин, аби перешкодити росіянам проникнути в Сіверську область⁶¹, «забезпечити охорону Батурина»⁶², поправляти дороги для головної армії, «перекинути мости через річку Сож»⁶³. Цьому військовому з'єднанню 18 вересня в Кричеві⁶⁴ наказано завадити супротивнику знищити запаси продовольства на шляху просування шведської армії і зайняти переправи. Оперативний підрозділ отримав у дорогу продовольче забезпечення на 14 днів⁶⁵, «скільки могли знайти із запасів армійських та взятих у населення»⁶⁶. Відстань 200 кілометрів до полкового міста Стародубського полку шведські кіннотники могли б подолати за 6-7 днів. Однак без запасів фуражу, через погані шляхи, болотисто-лісну місцевість зробити це було нелегко. Крім того, місцеве населення за наказом російського командування ховалося у лісах. Ще 9 серпня 1708 р. Петро I надіслав указ Миколі Інфлянту: «Ежели же неприятель пойдет на Украину, тогда иттить у оного передом и везде провиант и фураж, также хлеб стоячей на полеи в гумнах или в житницах по деревням (кромѣ только городов), полской и свой жечь «не жалея и строеня» перед оным и по бокам, также мосты портить, леса зарубать и на больших переправах держать по возможности. Все мельницы такожъ жечь, а жителей всех высылатъ в леса с пожитками і скотом ... А ежели где поупряметца вытить в леса, то і деревни жечь. ... Також те деревни, из которых повезут, жечь же»⁶⁷.

А тому шведським воякам було важко навіть розпитати шлях до Мглина.

«Вийшовши з лісу і вступивши у Сіверську землю, – писав учасник походу Адлерфельд, – ми відкрили чудову країну з великими і красивими селами, але вони були порожні, при нашому наближенні населення їх залишало: ми знаходили тільки корм для наших коней у великій кількості»⁶⁸. У результаті цього знесилений каролінський авангард заблукав. При цьому, за свідченням учасника походу, мазовецького воєводи С. Понятовського, Лагеркрона через свою нікчемність взяв у провідники «декілька малознаючих євреїв»⁶⁹. «Хоча вони і відмовлялися, посилаючись на необізнаність, але він ударами палиць примусив їх указувати йому дорогу, – зазначав резидент короля С. Лещинського при шведській армії. – Таким чином, як тільки він перейшов через

річку Сосну, то замість того, щоб взяти вліво, повернув направо, на відстань більше 20 миль у бік від потрібного шляху»⁷⁰. Про те, що «генерал збився зі шляху»⁷¹, написав у своєму листі на батьківщину капітан Д. Джеффрейс. Зрештою цей підрозділ прийшов до Стародуба 28 вересня, о 18 годині⁷². Він при цьому розквартикувався у селі Ярцево⁷³. Як свідчить С. Понятковський, Лагеркрона «не вступив у місто, хоча жителі принесли йому ключі»⁷⁴. В інших мемуарних нотатках цей же автор зазначає, що «місто відчинило йому брами і привітало хлібом-сіллю», але генерал «станув 1,5 милі далі з військом»⁷⁵. Г. Адлерфельд у своїх нотатках, зроблених, очевидно, після зустрічі із гетьманом, зазначив, що «насправді у Мазепи був наказ: перший, хто з'явиться перед воротами цього міста, може увійти»⁷⁶.

Росіяни при цьому виявилися набагато прудкішими. Петро I ще 18 вересня наказав Г. Головкіну «баталіон в Стародуб, как наискоряя, послать для лутчей надежды тамошним»⁷⁷. Крім цього, цар дав розпорядження негайно «как возможно...хотя мало што укрепить» Стародубську фортецю, направити до неї «драгун безлошадных», а також козаків під командуванням І. Скоропадського⁷⁸.

«Також в Стародуб пошлите Брыля, чтоб полисадами и протчим, чем мог, укрепил и лишнее строение [для пожаров] выломали, – наказував 19 вересня російський володар Борис Шереметєву. – Також ис Почепа пушки б и протчее черкасы вывезли в Стародуб»⁷⁹.

Уже того ж дня до цього містечка були направлені стародубський полковник зі своїми козаками⁸⁰, а також полк Астаф'єва у складі 600 чоловік⁸¹. Незабаром, 28 вересня, сюди прийшли полки російського генерала М. Інфлянта⁸². Вони, за свідченням Нордберга, з'явилися на 4,5 години пізніше шведів, але відразу увійшли у фортецю з іншого боку. Як дізнаємося із «сказки» стародубського старшини Пилипа Данченка, тоді ж повернувся з-під Кадина «с генералом Инфлянтом, упрежаючи шведа»⁸³ й Стародубський полк. Наказний полковник, полковий обозний Прокіп Силевич (Силенко⁸⁴) наказав «город Стародуб против неприятеля заперти»⁸⁵. Командування каролінців надіслав напередодні у Стародубську фортецю листа⁸⁶ козакам та міщанам про співпрацю («чтоб жили в домах своих и никуда не выходили», «також и чтоб были к ним для встречи из Стародуба были с бурмистр и чтоб везли продавать хлеб»⁸⁷). Стародубський війт Спиридон Ширай напередодні «под самое неприятеля шведа нашествие» «для приват своих до царствующего града Москви зъехал»⁸⁸, де, очевидно, і помер (його син Степан у грудні 1708 р. переоформлював на себе маєтності⁸⁹). Поки прибульці з'ясовували умови продовольчого забезпечення, роз'яснювали свої наміри, росіяни їх випередили. «Лагеркрон.., – зазначає Д. Крман, – прийшов до нього (міста. – **Авт.**) пізніше, коли воно вже мало новий московський гарнізон»⁹⁰. Карл XII був прикро розчарований діями підлеглого йому генерала: «Дійшов до Стародуба і не зайняв його!»⁹¹ Посланець від керівника авангарду майор пояснив причину згаданого рішення: «Коли генерал-майор Лагеркрона перебував за півмилі від Стародуба, усі полковники (Ернстедт, Якоб Сперлінг та Сігрот⁹². – **Авт.**) пропонували зайняти позицію в цьому місці. Та генерал сказав, що він не має на те повеління і тому не може атакувати козаків, що там сховалися, якщо вони не впусять його добровільно»⁹³.

Лагеркронівці повернули до Мглина, аби виконати поставлене завдання. Разом з тим передовий шведський загін здійснив і певну позитивну місію для усієї армії. Наказні полковники переяславський та ніжинський С. Томара та С. Жораховський доповідали Г. Головкіну, що «барзо скудно с продовольствием и кормами для лошадей, а недостатъ где не могут, бо везде около Стародуба на полях и деревнях неприятель пашне и сена потравил, что и не добудь где, а не купить невозможно, а так и самим гражданам не токмо войску нашему погодившись великая скудность в живностях будет»⁹⁴. Тобто харчі, фураж дісталися у Стародубській окрузі каролінцям.

Водночас за короткий час у Стародубі під керівництвом інженерів В. Корчмина та Бриля⁹⁵ були підправлені вали, фортецю «уполисадирили и прочее утверждение к неприятельскому отпору учинили»⁹⁶, оскільки очікувався прихід основного війська Карла XII. «Стародуб требует не малого поправления, для того что по валу

не только что пушек поставит, но и в один человек пройтись невозможно до меня, – доповідав В. Корчмин, – и при мне господин Брыль поставили полисады от воды почитай до воды также поправляем., и большевики солдатские не може, понеже для такой близости неприятельской иные деревни выжжены, а из иных разошлись»⁹⁷. Майже щодня в укріплення прибували додаткові сили. Так, 2 жовтня сюди увійшло 500 солдат із Севська⁹⁸, 11 жовтня – Новгородський піхотний полк під командуванням Пфелейгейма⁹⁹. Про склад гарнізону фортеці Б. Шереметєв доповідав царю: «Полковника Фелейгейма с полком, которой был в Погаре, отправили, и ныне с тем полком и с прежними 2 батальоны будет в Стародубе 4 батальона пехоты, да драгун 400 человек для розъездов, и признаваю, будет во оном гварнизоне довольно; так же и 2 полка черкаских, Переяславский и Нежинский, к Стародубу ж отправлены»¹⁰⁰. Як зазначав у розповіді про свою військову службу старшина М. Забіла, Ніжинський полк «у пятисот коней... в городе Стародубе запершися, всякие промысли против неприятеля шведа делали»¹⁰¹.

Інженер В. Корчмин зауважив, що «жители Стародубские при наших благонадежнее»¹⁰².

Комендантом Стародубської фортеці був призначений полковник Фейлейгем, який був невдоволений тим, що вона «ко удержанию в наступление неприятельское зело слаба»¹⁰³.

Козаки у свою чергу були обурені тим, що комендантом у фортеці був призначений іноземець. «И зело то не угодно черкасом, что иноземцу быть камендатом, – доповідав Ф. Бартенєв, – об обидах каких приходят бить челом, и от него рассутку нет; а я слышал, что жалуютца черкасы, лутче они опхождения имеют с рускими»¹⁰⁴. Петро I у цьому зв'язку 21 жовтня наказав Б. Шереметєву «коменданта русского изволте определит в Стародуб ради многих причин»¹⁰⁵. Після 9 жовтня для підсилення залоги додатково були вислані дві дивізії піхоти¹⁰⁶.

Головне шведське військо повільно просувалося вперед. 17 вересня воно підійшло до Молятичів, 19 вересня перешло річку Сож біля Кричева¹⁰⁷, 20 вересня минуло Буду і 21 вересня вже було в Костюковичах¹⁰⁸, 21 вересня – у Канічах, а далі, 25 вересня, переправившись через річку Іпуть, зробило зупинку у Костеничах¹⁰⁹. Як зазначав учасник походу Д. Крман, це містечко «було москалями випалене», від нього «залишилась лиш церква, монастир і декілька домів, біля яких ми за вельми сильних морозів пробули ніч»¹¹⁰.

Стародубський полковник І. Скоропадський отримав донесення від мглинського сотника: «Неприятельские люди пришли на границу конницею, полков с восемь, к местечку Млыну, к реке Ипуге, и через реку по них казаки стреляли; а неприятель уговаривал казаков: мы де у вас брать не будем ничево, только за денги будем покупать; а казаки на то ответствовали: мы де вам будем пули продавать»¹¹¹.

Загін з 500 кіннотників¹¹² під командуванням майора Коскуля 24 вересня був направлений до Мглина за фуражем та провіантом. Він зіткнувся з невеличким передовим загоном росіян, яких відігнав¹¹³. Шведський офіцер, оцінивши слабкість укріплень Мглина, вирішив взяти його приступом, однак 300 російських драгун¹¹⁴ і «приблизно 1000 сіверських селян»¹¹⁵, побачивши невелику кількість ворожих вояків, вирішили дати їм відсіч. «И городка не взяли и отступили с уроном, которых я видел и считал пятьдесят тел у стены городской, – інформував царя Ф. Бартенєв, – да у ворот городовых убито из пушки два офицера, один маеор, шпаги и платье сняли казаки, и книшка у маеора записная взята из карману, что было у паролу приказано тое ночи»¹¹⁶. Як відзначав пізніше у своєму універсалі І. Скоропадський, Опанас Єсимонтовський «в обложении мглинском проти того ж неприятеля... тамошних людей при себе будучих от незапного нападения неприятельского оборонял, а его, неприятеля, за своим мужественно отважным и добропорядочным проводом под фортецию мглинскою штурмующого не мало положивши трупом завстидил и воспятил»¹¹⁷. Невдовзі оборонці при підході основних шведських сил, «побачивши, що справа програна, втекли одної ночі»¹¹⁸. Б. Шереметєв інформував царя, що через невиконання його указу «о созжених местечка Мглина», «по ведомостям шведских

языков, неприятелское войско немалое себе доволство во всем от Мглина получило»¹¹⁹. Справді, за свідченням Д. Крмана, «король тут здобув усяке їство й питво, а на пам'ять наказав збудити міські вежі»¹²⁰. За щоденником повідомлень з королівської армії, у Мглині «було знайдено такі великі запаси горілки, сала, зерна і різного провіанту, що можна було на певний час забезпечити всю армію»¹²¹.

Основний контингент каролінців 9 жовтня¹²² вирушив у бік Стародуба. 11 жовтня він дійшов до села Гарцево¹²³. Карл XII вирушив з Костеничів 11 жовтня і зробив зупинку у Білогорщі¹²⁴, де був до 12 жовтня¹²⁵. На з'єднання з військом Карла XII прямували залишки корпусу Левенгаупта. Поблизу Стародуба на левенгауптівців 9 жовтня¹²⁶ напали полки генерал-майора М. Інфлянта. У результаті бою загинуло 28 каролінців на чолі з лейтенантом Мюллером¹²⁷, близько 35 було поранено, у полон потрапило декілька офіцерських слуг¹²⁸ (за донесенням росіян, втрати становили 318 каролінців¹²⁹). Зрештою 13 жовтня вояки Левенгаупта з'єдналися з основним військом в Рюхові¹³⁰. Шведська армія 13 жовтня дійшла до Осколкова¹³¹, 16 жовтня – до Черенкова¹³².

15 жовтня шведи знову підійшли до Стародуба¹³³, але «путь свой правили мимо», при цьому українські козаки «над неприятелскими людьми некоторой учинили поиск и немалое число в полон взяли»¹³⁴. Хоча, за щоденником Д. Крмана, наспраді вони бачили поблизу полкового містечка «метушню калмиків, які в тумані, який їм вельми сприяв, гострили зуби на шведські вози»¹³⁵. Далі свідок повідомляв, як обоз був атакований («галопом навпроти нас скаче зо двадцять калмиків»¹³⁶). За щоденником Адлерфельда, сам король був під Стародубом 18 жовтня, і з фортеці ворог «напаав на нас в той день і заподівав школи нашим возам»¹³⁷. Шведський писар Магнус Норсберг у своїх нотатках відмітив, що «деякі багажі були розграбовані, а 4 наймити застрелені»¹³⁸. Про напад групи козаків сповістив у своїх історичних нотатках і Нордберг¹³⁹. Генерал А. Левенгаупт у своєму щоденнику зробив запис про те, що, минаючи Стародуб, побачили «тільки декілька козаків»¹⁴⁰. За донесенням Б. Шереметева, 19 жовтня «Стародуб прошли они двумя колоннами: король сам по правую сторону, а другая колонна по левую»¹⁴¹, а 20 жовтня «Стародуб миновали»¹⁴¹. Відомо, що Карл XII проїжджав згодом Картушин¹⁴³.

В опублікованій у 1951 р. книзі І. М'яла йдеться про те, що «на підступах до Стародуба між шведами і російськими військами зав'язалися кровопролитні бої, що тривали декілька днів». «Однак шведи переважали у живій силі, – зазначав автор. – Проявивши високий героїзм і самовідданість, російські частини відійшли з палаючого міста. У місто вступили головні сили Карла XII. Почалися грабунки, розправи з залишками населення. Багате місто було розграбоване та спалене»¹⁴⁴. На жаль, дослідник, намагаючись додати негативних штрихів каролінцям, не вказав на жодне джерело, що підтверджувало б взяття Стародуба прибульцями. Натомість є документи, які спростовують фальшивування події. У грамоті Петра I до українського народу зазначається, що Карл XII після уведення в Стародуб, Почеп, Погар та Новгород-Сіверський російських гарнізонів «не дерзал добывать, принужден в целости и не зацепляя оставить»¹⁴⁵ ці міста. Генерал-квартирмейстер А. Гілленкрот теж зазначає, що «за милю перед Стародубом... отримано звістку, що Стародуб зайнятий 10000 росіянами та козаками», а тому шведські полки «мали наказ іти мимо Стародуба, до Батурина»¹⁴⁶. У листі Петра I від 16 жовтня йдеться про те, що «Стародуб так удовольствован, что хотя неприятель ко оному подходил не однократно, но, потеряв многих своих, паки уступить принужден и ради того, не дерзнув более атаковать того города, отступил»¹⁴⁷.

Випалення сіл

Першими на Гетьманщині запалили села Стародубщини. Учасник походу Гермелін писав у своєму листі від 11 вересня: «Вони палять жахливо навколо нас, причому зучора це роблять на своїй землі»¹⁴⁸. Наказний переяславський полковник С. Томара 23 вересня жалівся канцлеру Г. Головкіну, що у Стародубському полку «много дере-

вень волохи огнем и мечем разорили»¹⁴⁹. На військовій раді російського командування 3 жовтня Б. Шереметєв радив підлеглим генералам «всякую пустоту и пожег перед неприятелем чинить»¹⁵⁰, а також у випадку відступу знищити вогнем навіть містечко Почеп¹⁵¹. Перебуваючи в цьому населеному пункті, фельдмаршал «деревни пред неприятелем велел жжечь»¹⁵². Як повідомляв 10 жовтня 1708 року Ф. Бартенєв, на Стародубщині «деревни, которые были кругом неприятеля, все обожжены»¹⁵³. «А гетману удобнее инаго не знаю, толко чтоб шел от Чернигова встречу неприятелю и, случась с Ыфлянтом, на пасах оного удерживал, такъже по бокам, – наказував цар, – и где не может удержать, напереди все велел жечь»¹⁵⁴.

Як зазначав у щоденнику 10 жовтня Вейє, поблизу Стародуба «ми побачили 2 або 3 спалені перед нами села»¹⁵⁵.

Вжиті заходи щодо «зачищення» території посіяли у громадах панічні настрої, прояви непослуху, непокори, бунтування. Так, у Стародубі, як дізнаємося з листа І. Мазепи, ще під час відсутності козаків «шевцы, кравцы и все посполство во дворе войта тамошняго учинили нападение з дубьем, склепы отбили, бочки с вином побрали и перепився жидов 50 до смерти побили»¹⁵⁶. Як з'ясувалося під час розслідування цього інциденту у 1711 р., напад тоді зазнали представники посла Речі Посполитої, маршалка Великого князівства Литовського Воловича. «...Жидов Хелмецких, власных его посолских, – зафіксовано у кореспонденції про цей випадок, – тиранско в Стародубе казаки побили и несколько живьем взяли, которые от шведцкого нападения в Стародубе тогда были, и побрали те казаки у тех жидов многие пожитки и дениги»¹⁵⁷. Г. Головкін повідомляв у ті ж дні, що при стародубському полковнику І. Скоропадському «в Стародубе полку его осталось только 500 человек, а прочие все разбежались и не знает, где оных сыскать»¹⁵⁸. Це підтверджує і лист гетьмана: «Козаки те, которые расположены во время партикулярной баталии со шведами при енералах Боуре и Инфлянте, врозь разбеглися и прибывши в городаы разгласили везде, будто неприятель не токмо их, но и войска все великороссийские разгромил»¹⁵⁹. Згадуваний вище С. Томара писав, що спалення сіл призвело до «смятения» у козацькому війську. «И болим все сердечно о городах и домах своих, дабы не познали последних разорений и нищеты, – зазначав він, – просим... отпустить для управления в дома, дабы могли целость убожества нашего соблюсти... А ежели того от вашего сиятельства (Г. Головкіна. – Авт.) не получим, то бог свидетель, что от тех вестей смущенные, наши казаки все поуходят и никаковым образом их удержать невозможно»¹⁶⁰. Полковий стародубський писар Панкевич у ті дні намагався зберегти своє майно та переправити у надійніше місце родину. Проте, як дізнаємося із універсалу І. Скоропадського, «жители... села Чеховки зобравшия с другими селянами карбовскими и савастьяновскими, заступили дорогу и що колвек было при пну Панкевичу в возах худобы, все разграбовали, и самого з жоною и зо всеми при нем будущими, мало на смерть не позабивали»¹⁶¹.

Шведська армія на Стародубщині виступила на захист місцевих населених пунктів. Так, за спогадами А. Гілленкрока, «полковник Гамильтон був відкомандирований з 1000 кіннотників у тил ворога, який палив села та вигоняв жителів»¹⁶². «Руські, які почали палити деякі села, – читаємо у щоденнику повідомлень з королівського війська, – були розсіяні кількома загонами, що були послані для цього Його Кор. Вел. Після того козаки, які були з ними, з цієї причини пішли від них. Мешканці самі хотіли брати зброю, оскільки змушені були зупиняти ворога у його підпалах»¹⁶³. Учасник походу Цедергельм у своїх записках повідомляв, що групі селян із 100 чоловік каролінці пояснили «про свої корисні для них наміри» вберегти від вогню росіян¹⁶⁴. Багато господарів понесли «под час нашествия неприятелскаго шведского под Стародуб в добрах руины»¹⁶⁵ і «через переходы»¹⁶⁶ «шкоды»¹⁶⁷, «разорения»¹⁶⁸.

Заворушення сталися і у Мглині, коли сотник Михайло Турковський та стародубський обозний Опанас Єсимонтовський «все на возы забравши... опасаяся того, жебы граждане их не удержали, пошли были, город покинувши и людей, ночью добою в Баклан и далее за Судость реку»¹⁶⁹. Мглинці догнали обоз і, «настрашавши довольно, завернули в Мглин»¹⁷⁰. За відомостями І. Мазепи, «сотника тамошнего казаки изрубили и спицами покололи»¹⁷¹.

Численні біженці посяли в Гетьманщині небезпідставні панічні настрої. «Люди полку Стародубського великими таборами уходят в дальние места, – констатував І. Мазепа, – которые между непостоянным народом неистовыми словами рассеяли те плевелы» «будто войска все великороссийские и малороссийские неприятель разбил», що свої «всюду будто в полку Стародубском жгут и грабят, и неприятель будто им никакого разорения не чинит»¹⁷². На півночі Чернігівщини, у Горську, 21 жовтня 1708 О. Меншиков, повідомляючи царя, висловлював свій подив: «Здешняго Черниговского полку толко с полтараста человек здесь мы изобрели, и те ис последних, а ис старшин почитай никого не видим, а которой и появитца, да тогож часу спешит до двора, чтоб убратца и бежать»¹⁷³. До Батурина, як свідчив на допиті спійманий драгунами канцелярист Олександр Дубяга, докотилися чутки про спалення Мглина, Березни, Мени та інших «знатных» містечок¹⁷⁴. Б. Шереметев 23 жовтня наказав «Погар и прочии деревни... жечь, дабы в том неприятель довольства не получил»¹⁷⁵. Водночас російське командування у жовтні змушене було відмовитися від тактики випалення українських сіл. Як записав у своєму щоденнику Адлерфельд, «противник перестав все спалювати і приводити в лють козаків»¹⁷⁶. Адже побоювалися виникнення протестних настроїв у козацькому середовищі. «Малороссийский... народ как можно оберегам и до озлобления не допускам, – повідомляв Г. Головкін царя, – и для того господин фельдмаршал у конницы и у пехоты учредил по майору, дав им инструкции с полною мочью дабы смотрели, чтоб ни от кого из войск обид и разорения чинено не было, и кто в том злочинец сыщется, тех велено для постраха иным казнить смертию»¹⁷⁷.

Встановлення контакту

Поворот шведського війська в Україну ставив перед каролінським командуванням питання встановлення союзницьких відносин з гетьманським урядом. У реаліях великої насиченості російських вояк на можливих маршрутах просування шведів це було нелегко зробити. У джерелах зафіксована перша така невдала спроба, датована 29 вереснем 1708 р. Тоді під Стародубом росіяни затримали шляхтича Якова Улашина, який їхав з листом від резидента польського короля при Карлу XII, генерала артилерії Станіслава Понятовського. У Посольській похідній канцелярії піднятий на дибку вістун у ході катування зізнався, що мав передати І. Мазепі, «чтоб он с войски при нем обретающимися приблизился к ним, а как начнет приближатса о том бы к нему, Понятовскому, от себя так же и о своем желании отписал, а он де Понятовской о том зближении и о желании ево донесет швецкому королю... и говорил ему: уповает де он, что при помощи Божии гетман Мазепа с войски своими будет с ними ж обще»¹⁷⁸.

Зазначимо, що польський король С. Лещинський 18 вересня 1708 р. направив своєму міністру С. Понятовському інструкцію. У ній він писав: «Мазепа прислав до мене декілька гінців з підтвердженням наданих раніше обіцянок; він просив про допомогу, запевняючи по-старому, що при моєму наближенні він поновить зі мною зв'язок і використає його на користь своєї країни. Його Величність Король Шведський знає про все, що відбулося з цього приводу»¹⁷⁹. У шведський похідний табір гінець з цією інструкцією прибув орієнтовно 26-27 вересня, а вже 29 вересня підлегли російського генерала М. Інфлянта спіймали посланця С. Понятовського до І. Мазепи. Граф Г. Головкін після допиту Я. Улашина копію його розшукової справи направив гетьману до відома і «надзору»¹⁸⁰.

Тим часом І. Мазепі був надісланий і полонений гінець від Левенгаупта до Карла XII зі звісткою про поразку під Лісною лейтенант Ульрихс¹⁸¹ (очевидно, його спіймали стародубські козаки).

Увійшовши на землі Гетьманщини, лише 8 жовтня шведське командування від імені Карла XII звернулося із універсалом до українського народу. У ньому йдеться про причини своєї появи на Сіверщині, мовляв, Петро I «почав ту несправедливу війну марно без всілякої йому зробленої вини і в ... королівську землю насиллям вступив»¹⁸². Українці, далі зазначається у цьому документі, при царю «не зі своєї волі, але неволею присилувані до цієї війни при ньому бути»¹⁸³. Каролінський штаб

просив місцеве населення «скільки можна на продаж везти запасів до війська його королівської величності»¹⁸⁴, «спокійно зі всіми пожитками в домах своїх жити і відправлять торгівлю»¹⁸⁵, залишатися на місцях, не йти в ліси, доставляти провіант каролінцям¹⁸⁶. Водночас, зазначалося у зверненні, каратимуться ті, хто буде виступати проти «явленої королівської милості» чи хто «зброєю яку б шкоду над його королівської величності військом чинили», чи «будуть себе у лісах зі своїми пожитками ховати» і своєчасно не вернуться додому¹⁸⁷. Шведи сподівалися бачити в аборигенах союзників, оскільки «їх старі вольності втрачені», а цар «доми їх і майно поपालив і до кінця розорив»¹⁸⁸.

У цьому та інших універсалах, розісланих по містечках України, як дізналося російське командування, Карл XII «прелщает малороссийских обывателей, чтоб ехали к нему с правиянтом и с протчим, что ко иждивлению приналежит, обещаая им за то чрезвычайную многую плату и увещеая их всякими безопасностями»¹⁸⁹.

Карл XII своїх супротивників у Польщі, Московії називав тиранами, а себе визволителем від «іга». У маніфесті до литовського герцоства він, наприклад, свій прихід на їхні терени декларував як утвердження «прапора вольності» з метою «позбавити республіку від... тиранства» Августа¹⁹⁰.

Ще до появи цих звернень-маніфестів російське командування зафіксувало факти продажу на Стародубщині українцями хліба шведам. Так, А. Ушаков повідомляв царю про 6 селян, які «повезли для продажи к шведу хлеб»¹⁹¹. О. Меншиков 9 жовтня у листі до стародубського полковника писав, що «из простого народа многие склоняются и в неприятельское войско ездят для продажи со всякими припасы»¹⁹². За його наказом, таких потрібно було «ловить и вскоре вешать, не описываясь никуда об ином указе»¹⁹³. Д. Крман писав, що все ж «скриті в горах козаки принесли хліб, сир і яблука» і що «дістали ми теж сиру і велику паляницю хліба, якою харчувались кілька днів»¹⁹⁴. Однак російське командування, дізнавшись про продовольче забезпечення шведів, суворо карало селян. Англійський посол Чарльз Вітворт повідомляв своєму керівництву, що на Стародубщині «багато черкас повішено за привезені борошно і горілку у шведський табір»¹⁹⁵.

За інформацією британського капітана, англійського королівського спостерігача у ставці шведського командування Д. ДжефFREЙСА, 7 жовтня Карл XII відправив кур'єра до гетьмана І. Мазепи в Батурин з пропозицією, «щоб запросити його прийняти наш бік з наданням зимових квартир в Україні»¹⁹⁶. Очевидно, гінець добрався до польового козацького табору.

На свого наближеного свояка І. Бистрицького¹⁹⁷ (у генеральному слідстві Стародубського полку Мазепу названо його «дядком»¹⁹⁸) гетьман покладав відповідальну місію – повідомити Карла XII про бажання генералітету Гетьманщини стати союзниками шведів. Для цього управителя Шептаківської волості викликали у Борзну, де, як згадував П. Орлик, йому було наказано «при всіх нас присягнути ему на секреті, а мні приказал написать ему инструкцию до графа Пипера»¹⁹⁹. Відданого посланця відправили разом з полоненим («дзвонарем [у церкві] з Лівонії»²⁰⁰, «ліфляндським кістером, який говорив по-німецьки і по-козацьки»²⁰¹, «жив там зі своєю сім'єю»²⁰²) до шведів з посланням «ни таким ни сяким без подпису, без печати и без жадного ни до короля, ни до Пипера писаного листу от себе»²⁰³. Підстраховуючись, І. Мазепа, за пізнішим повідомленням англійського надзвичайного посла Чарльза Вітворта, інформував царя, що той «зрадив і втік» і у такий спосіб «гетьман відвернув від себе підозри, які у цьому зв'язку могли виникнути»²⁰⁴. З допиту Олексія Опоченка дізнаємося, що І. Бистрицький «в Новоградке начевал одну ночь» і «поехал... в Стародуб тому ныне назад с неделю» (тобто 13-14 жовтня) з листом «до полковника стародубовскова»²⁰⁵. Шептаківський староста, очевидно, на той момент не мав права розголошувати про свою основну таємну місію, оскільки це могло зашкодити справі.

І. Бистрицький з'явився у шведській армії біля Понурівки 18 жовтня²⁰⁶, коли вона залишила за собою Стародуб²⁰⁷ (авангард каролінців уже зайшов у Семенівку²⁰⁸).

Зустріч між посланцями І.Мазепа і Карлом XII відбулася у Понурівці²⁰⁹. «Його Величність люб'язно була задоволена пропозицією Мазепа», – писав секретар короля Цедергельм. Свідок зустрічі зафіксував і таку деталь, про яку доповіли посланці: видатні старшини теж присягнули, підтримуючи задум свого зверхника²¹⁰.

У спогадах А. Гилленкрока, генерал-квартирмейстра шведської армії, про приїзд посланців є теж запис: «Цей козацький старшина передав прохання, щоб Й. В. (Його Величність. – Авт.) змінив свій марш і вирушив в напрямі Новгород-Сіверського, щоб там зайняти позицію. Король обіцяв та наказав... заопікуватися гостем. Коли вони обидва сиділи за обідом, прибув слуга старшини з Новгород-Сіверського і повідомив його, що фельдмаршал Шереметєв повним ходом марширує на Новгород-Сіверський. Тоді попросив цей козацький старшина... доповісти королеві, що потрібно якнайшвидше послати туди шведський відділ, щоб зайняти там позицію»²¹¹. Про це ж зазначає й секретар короля Цедергельм²¹²: «Плани Його Величності були змінені на прохання Мазепа»²¹³. Гетьман наполягав, аби «Його Величність взяла маршрут до Новгород-Сіверського, де вони могли стати господарями річки Десни і отримати переваги для об'єднання, а також постачання для армії»²¹⁴. Карл XII дещо із запізненням, яке виявилось зрештою фатальним, тільки увечері віддав наказ генералу Крейцу вирушити до Новгород-Сіверського. Його підрозділ через це лише 20 жовтня зупинився за 12 кілометрів від цього міста, у селі Шептаках. Спійманий росіянами шептаківський в'їт на допиті показав: «Был де он, войт, в Шептаках, в то число пришли в ту деревню и показались ему швецкие люди, сколько числом, не знает. И он, войт, ис той деревни ушел в Новгородок и сказал о том сотнику Журовченку. И сотник ему сказал, что хател послать проведовать, какие люди. А полк московской еще в Новгородок не пришел. Того ж числа пришел к нему Быстрицкого хлопец Усович и взял ево, войту, с собою в деревню Шептаки, сказал ему, что де пришло московское войско со князем Меншиковым, а не шведы. И как они приехали в Шептаки к пану Быстрицкому, и Усович сказал Быстрицкой, что идут московские люди в Новгородок. И он, Быстрицкой, пошел, сказал швецкому генералу, что можно москвич побить и велел ему, войте, отвести швецких людей на дорогу, которою идут от Камня в Новгородок московские люди. И он привел и поставил их от Новгородка в миле на мельнице. А сам он, войт, поехал в Новгородок и приехал на отводной караул, сказал козакам, что швецкова войска тысяч с пятнадцать стоят в Шептоках и на дороге у мельницы. И пришел в городок, и сказал городничему и сотнику тож, что шведов пятнадцать тысяч, и сотник отдал ево, войту, за караул. И по приказу пана Быстрицкого сказал, что как придут в Новгородок шведы, чтоб они их встретили с хлебом и ис пушек не стреляли, то де не будет им ничего. Да он же, Быстрицкий, сказал ему, войте, что поедет он того ж часу до гетмана. А Усович остался при Быстрицком. А Быстрицкой при шведе ходит свободна»²¹⁵. Підвішений «на встряску», битий кнутом в'їт зізнався, що «слышал от Быстрицкого об измене гетмана и он намерении его соединится с шведом»²¹⁶.

Оскільки допитували в'їта росіяни у Новгороді-Сіверському 20 жовтня, то стає зрозумілим, що шведи запізналися увійти у місто буквально на якусь годину.

І. Бистрицький був відправлений до гетьмана увечері з відповіддю короля, який згоджувався взяти гетьмана і Запорозьке Військо «під свій захист»²¹⁷. Отримавши її, І. Мазепа відразу направив повторно свого свояка до Карла XII. Гетьман висловлював радість з приводу обіцяної протекції, просив шведів прискорити марш для з'єднання, аби врятувати підрозділи Гетьманщини від небезпеки²¹⁸. І цю місію І. Бистрицький виконав успішно.

Деталі переговорного процесу показують, що управитель Шептаківської округи, очевидно, знав латину, тобто мав непогану освіту, яка дозволяла йому вільно спілкуватися з іноземцями.

З листа французького агента, секретаря литовського підскарб'я В. Сапіги Пилипа Грофф'єа до надзвичайного французького посла при Карлі XII Жана де Безенваля від 22 жовтня довідуємося, що козаки «прийняли до відома маніфест шведського короля з умовою, що не буде більше реквізицій і що вони самі приносять харчі на призначені місця»²¹⁹.

Фальшиві повстання

Російське командування ще у вересні²²⁰ наказувало гетьману І. Мазепі перемістити полки, які були при ньому, на Стародубщину. У цей час, як зазначають багато істориків, у тому числі й Т. Таїрова-Яковлева, в Україні спалахнули народні повстання²²¹.

Насправді гетьман І. Мазепа під всілякими приводами намагався не виконати укази Петра І. Для обґрунтування відмови він сформулював Г. Головкіну низку причин: 1) «при мне малое число войска, которым безсилен есть так великой потенции неприятельской резистенцию чинити и в пути удерживати»; 2) «во всех городах и селах внутренне начинает разширяться между народом непостоянным от гультьяев и пьяниц смятение»; 3) «Станислав (польський король. – Авт.)... идет к Киеву»²²². Для переконливості гетьман згустив-деталізував кілька кримінальних проявів у Стародубі, Гадячі, Лубнах: якщо «я в Стародубщину зайду, и тут в Украине начнутся бунты, убийства и внутреннее смятение». Подібного листа гетьман надіслав і О. Меншикову²²³. «Рассуди ваша княжая светлость своим высоким благорозумием, – зазначав І. Мазепа, – какая в том польза будет интересам монаршим, если я пойду в Стародубщину оного только полку боронить, а тут всю Украину в таких трудностях, опасностях и в начинающемся бунтовничьем пожаре на крайнее разорение оставлю, а не дай Боже еще мне какова там от неприятеля несчастья, то какой оттуда возгорится огонь внутренний – выразуметь можно!»²²⁴

Перебільшені загрози від бунтівників, змальовані І. Мазепою, викликали сумнів у Петра І, який у листі до Г. Головкіна зазначив, що «гетман не фсе правду пишет»²²⁵. Проте все ж повідомлення від гетьмана вплинуло на рішення російського командування. Київському воеводі Д. Голіщину було наказано рухатися з полками в глиб України, щоб «в тех местах стояли для надежды малороссийскому народу, и смотреть, чтоб в оном не произошли какие шатости и от неприятеля какие факции»²²⁶. Йому гетьман також повинен був дати частину козаків з наказним гетьманом. Попри бажання гетьмана, йому було наказано «совсеми прочими regimentу свого войски, которых надлежит, сколько мочно высылать и собирать, идти немедленно к Новгородку Северскому и там стать над Десною».

Гетьман саботував і цей наказ. Як повідомляв Г. Головкін 16 жовтня царя, він послав до І. Мазепи Федора Протасєєва «уведать подлинно» «нет ли каких возмущений и шатости в народе малороссийском». Посланець, повернувшись, доповів, що «гетман zelo болен, а о шатостях в малороссийском народе он... ему объявил, что только оныя происходят от гультьяйства и то малыя»²²⁷. І. Мазепа при цьому просив «ради сущей его болезни от походу свобода учинить»²²⁸. Г. Головкін частково зважив на стан гетьмана. Він наказав йому «остатися с тяжелым войском и обозом за Десною, оставя при себе из своих елико потребно, а легкому войску... изволите приказать иттить и стать между Стародуба и Чернигова, от неприятеля милях во шти»²²⁹.

І. Мазепа знову зволікав, оскільки вже вислав посланців до Карла XII. У листі до Г. Головкіна з Борзни від 19 жовтня гетьман навіть дорікає урядовцю: «Чи, еще ж и Ваша Велможность, истинный мой приятель и благодетель, крайней моей немоще не вериш?»²³⁰ У своєму донесенні керманіч Гетьманщини повідомляє про те, що «полк убо стрелецкий по сей стороне Десны к Новгородку» відправляє. «А сам тут в Борзне, – зазначав, – для обережения Украины, подожду, ожидая или смерти или облегчения, которое разве молитвами архиерея Божия получу»²³¹.

Для приспання пильності російського керівництва гетьман вдавав із себе смертельно хворого. Отримавши листа від Г. Головкіна, І. Мазепа 21 жовтня відповів йому, що «приближишася до врат смертних, понеже больше от десяти день як ничего не ем, ниже сплю»²³². Додатковим аргументом для російської сторони став і приїзд у Борзну митрополита Іоасафа Кроковського, який здійснив елеосвячення хворого²³³. Цій хитрості у російському таборі повірили, і цар навіть 20 жовтня наказав Г. Головкіну, «ежели воля Божия какая с оным (гетьманом. – Авт.) определитца, чтоб, не мешкав, другою, для чего нехудо, чтоб Скуропацкой недалеко был»²³⁴.

Пізніше в універсалі, підготовленому в грудні 1708 р. у царській штаб-квартирі

у Лебедині, йшлося про те, що «Мазепа удал был ко Двору Царского Величества ложно, будто во всѣх полках малороссийских бунты повстают»²³⁵.

Позиція Стародубського полку

Ще далеко до початку шведського походу, у 1707 р., велика частина Стародубського полку була розміщена у Бихівській фортеці²³⁶ для її оборони. У липні 1708 р. тут перебувало 543 козаки, з них 175 хворих²³⁷. 8 липня з Бихова дезертирувало додому 200 стародубців²³⁸, 17 липня – 31²³⁹. Загалом у Бихові 29 липня налічувалося 267 стародубських козаків²⁴⁰. Ще тисяча козаків-піхотинців Чернігівського та Стародубського полків була уведена у серпні у Бихів²⁴¹. Частина останніх теж втекла у жовтні²⁴².

Стародубський полк разом з Ніжинським, Переяславським та Чернігівським полками на час вступу шведів у Гетьманщину підпорядковувся безпосередньо російському командуванню. Полковник В. Огарьов інформував, що у бою зі шведами під Биховим 17 липня взяли участь 100 українців, з них загинуло 5 козаків Стародубського полку, 7 чоловік пропали безвісти²⁴³. З повідомлення Б. Шереметева дізнаємося, що він 24 вересня відправив «3000 казаков гетманских, которые при нас были, приставя ко оным адъютанта моего Вельямина для лучшаго управления»²⁴⁴. Це були 2000 піхотинців та 1000 кіннотників з Ніжинського та Переяславського полків²⁴⁵. Друга частина останніх полків дислокувалася біля Пропойська²⁴⁶, а потім на Стародубщині. При стародубському полковнику І. Скоропадському, який також виконував обов'язки наказного гетьмана, був прикомандирований російський офіцер-наглядач. Водночас гетьман тримав зв'язок з полком, дізнаючись про ситуацію з просуванням шведів, оперативну обстановку на півночі Гетьманщини. Це, певно, було нелегко забезпечити. Адже полк не стояв на місці. На момент повороту каролінців в Україну І. Мазепа та його наближені ще вагалися, як їм чинити. Хоча вони заприсягнулися у Білій Церкві на хресті²⁴⁷ весною 1708 р. діяти в інтересах Вітчизни, поворот Карла XII на їхні терени був несподіваним і непрогнозованим. Тому І. Скоропадський як наказний гетьман був задіяний з підлеглими козаками у військових операціях проти шведів.

У цих умовах І. Мазепа хитрував: намагався випросити у царя свої полки, направлені у розгашування російських армій, ніби для забезпечення порядку в Гетьманщині, оскільки, мовляв, завелися своєвільники, бунтівники, які збурюють народ. «Трудность наибольшая и в здешнем народе вельми опасна, что под нынешнее неприятельское наступление во всех городах и селах внутренне начинает разширяться между народом непостоянным от гультяев и пьяниц смятение, которые великими компаниями по корчмах и с ружьем ходячи, вино насильно берут, бочки рубят и людей побивают», – писав гетьман 6 жовтня з обозу поблизу Десни до Г. Головкина²⁴⁸. Та ці прохання під різним приводом ігнорували. Зрозуміло, розпочинати в таких умовах антиросійську акцію було небезпечно та й авантюрно. Тим часом шведи просувалися селами Стародубщини. Стародубські козаки, а також Чернігівський, Ніжинський та Переяславський полки, не маючи чітких настанов з Батурина, змушені були вести бойові дії проти потенційного союзника.

Не маємо відомостей, чи старшина на Стародубщині у кінці вересня знала про плани мазепинської верхівки (відомо, що лубенський полковник Д. Зеленський, наприклад, влітку 1708 р. після наради у Білій Церкві їздив до Лубен «и прельщал полку своего старшину к тому ж бунту»²⁴⁹ – Авт.). Ймовірно, такі заходи проводилися і на території Стародубщини. Зазначимо, що про бажання співдії з каролінцями Батурина був утаємничений І. Скоропадський, який входив до складу найближчих довірників І. Мазепи. Як стало відомо з доносу пізнішого часу, І. Скоропадський викликав до себе батька писаря Прилуцького полку Захара Патоки, який займався написанням скарг, і просив вплинути на останнього: «Для чего он вспоминает шведчину и Мазепину измену, мы все знали о б этой измене еще до прибытия швецкого войска»²⁵⁰. Через це передовий загін шведів зустріли із хлібом-сіллю в Стародубі, а більше 700 козаків дезертирувало. Військовий інженер В. Корчмин, перебуваючи в Стародубській фортеці, просив у О. Меншикова для пришвидшення фортифікаційних робіт «гетману отписать, чтоб для такой нужной работы прислать от себя казаков изволить

тысячу другую хотя б и другова полковничества, а стародубовским не может ничего учинится»²⁵¹. Тобто він переконався, що місцеві козаки ненадійні, відмовляться виконувати поставлені завдання.

Як довідуємося з листа Петра І, «и офицера, который приезжал в Стародуб, так же и в иные места, всех оковав и с писмами посылают к гетману»²⁵². У листі О. Меншикова від 18 жовтня є інформація про 6 стародубських козаків, які І. Скоропадським «были... посланы до его велможности гетмана с писмами, от которого отправлены назад до Стародуба, но за нынешним неприятельским приходом в Стародуб пройти не могли»²⁵³.

Багато дослідників не вважають І. Скоропадського мазепинцем, бо, як зазначає С. Зеркаль, він у критичний момент не послухав І. Мазепу «і на приказ царя Петра І поспішав до Глухова»²⁵⁴. «Стародубський полковник не тільки не допоміг йому (Мазепі. – Авт.), – пише О. Гуржій, – а навпаки, вже через два дні після одержання гетьманського листа поспіхом кинувся до Глухова»²⁵⁵. Цей же історик в іншій книзі зазначає, що «перехід І. Мазепи у жовтні 1708 р. на бік шведського короля... виявився повною несподіванкою для І. Скоропадського»²⁵⁶.

З цього приводу внесемо деякі уточнення. І. Мазепа лише 30 жовтня 1708 р. з Дігтярівки, що під Новгородом-Сіверським, відправив стародубському полковнику І. Скоропадському листа, в якому виклав причини переходу під шведську протекцію, просив потіснити росіян з міста.

«Нехай тое будет Вмти вѣдомо, – писав керманіч Гетьманщини, – иж мы, гетман, видячи отчизну нашу малороссийскую до крайней уже приходячую згубы, когда враждебная нам здавна потенция московская тое, что от многих лѣт в всезлобном своем намѣрении положила, тепер, з упадком послѣдним прав и волностей наших, почала приводити в скуток, кгда без жадного о том з нами согласия зачала города малороссийские в своего область отбирати, людей наших з оних повигонявши, порабованих и до конца знищених, своими войсками осажувати; и нехай бы то чинили в полку Стародубском, Чернѣговском и Нѣжинском, мѣючи измышляючи з вроженой своей хитрости лживые причины, будто для обороны от наступления войск шведских тое чинят, лечь и около далних городов, куда войска шведские никогда не мыслят наступати, заходилися уже были, кгда до Полтавы два полки з Бѣлгорода ординовано; а и над иншими городами тое ж бы власне вполнилось, если бы мы з обыклой нашей ку отчизнѣ малороссийской горливости тому их, злему намѣрению не запобѣгли. А до того не тилко от зычливых приятелей мѣючи тайные перестороги, лечь и самы тое явными доводами видячи и совершенно вѣдаючи, же нас, гетмана, енералную старшину полковников и увесь Войска Запорожского начал, врожеными своими прелестми, хотят к рукам прибрати, в тиранскую свою неволю запровадити, а имя Войска Запорожского згладити, а козаков в драконию и солдати повернути, народ зась малороссийский вѣчне себѣ поработити. И если бы не господь помог нам от тыранских их руки избѣгти, то певне бы тое их намѣрение неприязненное свой одобрато скуток. Кгдаж не для чого иншого Александр Меншиков и князь Димитрий Михайлович Голицын з войсками своими к нам поспѣшали, не для чого иншого прелестми своими, перш з войском, а потом самого з старшиною до обозов своих московских вабили тылко, же бы нас всѣх могли забрати в тяжкую неволю, а, не дай Боже, и на тиранские муки. Над то видячи и тое, же потенция московская безсилная и не военная, бѣгством всегда от непреборимых войск шведских спасаючися, не боронити нас сюда от наступления тых же войск шведских убѣгла, лечь огнем, рабунками и не милосердным мордерством руйновати и города в свою область отбирати пришла, удалисмося за согласием и обцим з панами енералними особами, полковниками и всею Войска Запорожского старшиною постановленьем в непреборимую найяснѣйшого короля его милости, шведскую протекцию, мѣючи в Бозѣ всемогущом, едином, обидимих заступнику, любящему правду и ненавидящему лжу, непостидную надежду, же отчизну нашу малороссийскую и Войско Запорожское Его Королевское Величество всегда щасливым своим и непобѣдимым оружием от того московского тыранского ига оборонит, уволнит и отнятиє нам права и волности, не

тільки привернет, леч з общою ползою и з немертелною в потомних вѣк Войска Запорожского славою умножит и разширит; в чом нас и королевским своим, никогда не отмѣняющимся словом, и данною на писмѣ ассекुरациею упевнил и утвердил. За чим и в. мть, яко естесъ правдивый отчизны своей сын, не зичачи оной крайней погібели, знищення и руины, берись до единого з нами всѣми согласия и до сполной тоей ж отчизны своей обороны; а старайся всѣми способами, но данному себѣ от Бога разуму и искусству, московское войско з Стародуба искоренити, согласившись в том з панами полковниками переяславским и нѣжинским. Певны того будучи, же потенция московская ничего не может там в. м-ти и городу Стародубу зашкодити, которая вскорѣ будет оружием Королевского Величества шведского в свои загнана границы; а если бы в. мти до искоренения того квартѣзону московского, в Стародуб зостаючого, столко силы и способу не имѣл, теде радим в. м-сти оттуль уходити и до боку нашего в Батурин з товариством поспѣшати, же быс не попали з неветованым жалем нашим в московские руки. О тое в. м-сти и повторе пилно жадаючи, горливостию и любовию ку отчизнѣ обовязуючи и приказуючи, ему ж жичим доброго от господа Бога здоровья»²⁵⁷.

Та цей лист, який віз Тимофій Полугер, був перехоплений росіянами²⁵⁸. Посланець І. Мазепи опинився у руках капітана Азовського драгунського полку І. Чечерина²⁵⁹ і згодом давав на допиті пояснення, що, мовляв, прагнув покинути мазепинців. Ще 27-28 жовтня 1708 р. у Стародуб були направлені один за одним три царські укази, які привели, безперечно, у готовність московський гарнізон. Стародубська старшина, не маючи звісток від гетьмана, почала слухняно виконувати царські розпорядження. І. Скоропадський за наказом царя прибув в Субочево²⁶⁰.

Про те, що стародубський полковник та його близькі співчутливо ставилися до мазепинців, свідчить промовистий документ – донос Данила Забіли. «Маркович – (Андрій. – Авт.) с сестрою своєю гетьманшею Скоропадскою держали мене под караулом... – писав він, – во время змены Мазепы, за изменника Мазепу, что я его проклинал и говорил, что Бог поможет нашему императору, что одолеет шведа, а Мазепа проклятый пропав, имя его вовеки пропало, за что он, Маркович, оскорбился великим гневом, мовячи: «Что тебе до того и проклятым за что ты зовешь Мазепу? – Як Мазепа выиграет, где ты поденишься? – отсе тебе смерть кортить!..» Потому вышла гетманша Скоропадская з комнаты, в Глухове, и видя, же я спорусь з А. Марковичем, тож оскорбилася на мене и говорила подобние слова многие, которых не могу вспомнить; токмо сие мне в память, же казала: «Мы и гетманству сему не рады, що еще Мазепа – в живых гетман и никто не силен у его булаву взять и скинути з гетманства, а мы з нужды хоть взяли (гетманство), то нам сие прощено будет. А ты, хотя и мудрый человек, а проклинаешь Мазепу напрасно...»²⁶¹. Стольник О. Дашков застерігав Г. Головкина: «Ежели оберут гетманом Скуропацкого, надобно иметь и на него око, понеже он есть крефтура Мазепина: он его возставил и обогатил»²⁶². Знали про згадане і в дипломатичних колах. Так, французський посол в Стокгольмі Кампредон доповідав міністрові закордонних справ де Торсі (11 січня 1709 р.), що «Скоропадський ... є особистий приятель Мазепи»²⁶³.

Гетьман інформував шведське командування про те, що стародубський полковник посв'ячений у задуми старшини вибороти краще майбутнє України. Саме тому наближені до короля штабісти у своїх нотатках позитивно відгукуються про нього. Так, у щоденнику повідомлень з королівської армії зазначено за грудень 1708 р., що Карлу XII «також готовий був потім присягнути (І. Скоропадський. – Авт.) ... на вірність, сподіваючись на той час, коли земля буде очищена від руських»²⁶⁴.

Попри бажання І. Скоропадського обставини склалися так, що він як наказний гетьман із командою підлеглих йому полковників, старшин був не поінформований у важливий момент про останні рішення І. Мазепи та генеральної старшини. Це дало можливість росіянам перехопити ініціативу і фактично нейтралізувати полки, які були задіяні на теренах, контрольованих їхніми дивізіями.

Зазначимо, що козаки, гетьманська старшина, що восени опинилися на Стародубщині, очевидно, після вжитих росіянами щодо них застережних заходів, все ж таки не

проявляли активності перейти на бік шведів. Вони ознайомилися із сумними реаліями: на Гетьманщину прийшла втомлена, слабобоездатна армія, яка не вселяла надії на перемогу. Дуже красномовне у цьому плані свідчення Адлерфельда: «Скоропадський у глибині душі... був налаштований на користь шведів і таким залишався до смерті. Але коли до нього дійшли звістки про битву з графом Левенгауптом при Лісній, з яких Скоропадський зробив відповідні висновки, почув, як погано кінчилась справа з генералом Любекером і тим більше дізнався про злидений стан армії шведського короля..., вимученої голодом і спішними щоденними маршами..., то збагнув, що шведське діло може прийняти дурний оберт... і прийняв у всі ці місця російські війська»²⁶⁵.

Стан шведської армії

З 25 вересня Карл XII, очікуючи корпус Левенгаупта, прожив два тижні в Костяничах²⁶⁶. Розбитих під Лісною залишків вояк-левенгауптівців поблизу села Труханова²⁶⁷ 9 жовтня зустріли спочатку полки авангарду Лагеркрони²⁶⁸, а потім 12 жовтня під Рюховим²⁶⁹ головна шведська армія. За свідченням А. Гілленкрока, до них приєдналося 6700 чоловік²⁷⁰ (за підрахунками Р. Петре, з-під Лісної вийшло 6503 солдат²⁷¹, А. Пілстром округлює кількість прибульців до 7000²⁷²), які були розподілені між полками. За спогадами Барділі, через це «в окремих полках було 2 полковники, 2 старші лейтенанти і 2 майори»²⁷³. Крім того, за свідченням А. Левенгаупта, також ще пізніше прибули 1500 чоловік поповнення та 1800 деяких підрозділів²⁷⁴. Розбитий корпус приніс купу проблем. У бою під Лісною, за спогадами Бельке, «наші втратили увесь багаж з кількома тисячами возів, або увесь транспорт із харчів та боєприпасів для армії»²⁷⁵.

«Тії запаси, – записав у щоденнику лейтенант Ф. Вейс, – що в Лісному ми могли взяти з собою в торбах, ми вже поїли... і тому наше харчове становище з кожною дниною гіршало; дійшло до того, що не тільки поранені, а й багато здорових серед нас умирало»²⁷⁶. Навіть генерали більше 10 днів руху до головної армії не мали ні хліба, ні солі²⁷⁷. Щодня левенгауптці виживали лише за рахунок того, що з'їдали сотні коней»²⁷⁸.

Шведи по бездоріжжю просувалися дуже повільно. «В багатьох місцях зголоднілі вояки мусили зрубувати дерева й на довшому відтинку пробивати собі дорогу, – писав Д. Крман. – Час від часу дорога була настільки вузькою, що віз через повалені дерева не міг проїхати. Їх треба було відсунути або порубати. Багато було змордованих коней, котрі ледве могли йти вперед, а не те що тягти завантажені вози. Коли загруз один віз, інші мусили зупинитись, бо ж, оскільки пробували обійти, діставались до більшої біди й затримувались ще більше. Вершники, однак, гнали коней і через найгустіші зарості, що були по обох боках обозів. Виникали часті крики, сутички, прокльони, коли один не хотів або не міг уступитись іншому. Обозники ляялись, оскільки хтось інших затримував. Коней немилосердно частували палицями. За цих 14 днів здохло кілька сот коней, інші були настільки зморені, що ані стояти, ані їсти не могли»²⁷⁹.

До приходу в Сіверщину шведське військо зазнало великих втрат як від сутичок з росіянами, так і від голоду. «А во время бытия шведскаго в Могилеве померло их, шведов, с голоду и от мыту с четьре тысячи», – повідомляв російський шпигун²⁸⁰. Як пояснював у листі від 11 вересня додому Гермелін, «у нас на нинішній день припинилися повністю поставки»²⁸¹.

Швед Нейман, який потрапив 17 вересня 1708 р. у полон, свідчив, що в шведській армії почався голод, бо їх війська «йшли по месцям горілим»²⁸². Каролінці від поганого харчування дуже часто хворіли. Їх виснажували тяжка дорога, болотиста місцевість, ліси. «Ми не знаходили нічого, окрім сумних руїн і моторошних пусток, – констатував королівський камергер Г. Адлерфельд. – Це позначилося на солдатах, що зазнали дефіциту продовольства і були вимушені використовувати всі засоби для прожитку, самостійно зрізати пшеницю, якщо її знаходили; били, мололи зерно на ручних млинах, пекли і їли. Це вимагало часу і праці»²⁸³.

Дошкуляли й часті атаки калмиків. Французький посланець у Польщі де-

Безенвальд повідомляв у своїх листах, що «всі переправи зайняті калмиками, які продовжують дуже тіснити шведську армію»²⁸⁴, «калмики спалили і розорили усі окраїни»²⁸⁵. За його відомостями, «декілька сот євреїв, котрі з'єдналися для організації до шведів підвозу (продуктів. – Авт.), були пограбовані калмиками, які відібрали у них вози, а їм всім обрізали носи та вуха»²⁸⁶. З цієї причини, як повідомляв де-Безенвальд, кенігсберзькі купці, їдучи в шведську армію із запасами продовольства, налякавшись такої ж участі, зупинилися у Вільні²⁸⁷.

Російські джерела, як і шведські, перебільшують втрати своїх супротивників. Однак, попри це, реалії літа, осені 1708 р. засвідчували значне зменшення вояк Карла XII. Так, 3 липня загинуло 1200 каролінців²⁸⁸, 230 серпня біля села Добре шведи втратили до 3000 чоловік²⁸⁹ (за німецькими даними, вбитих було 380²⁹⁰), 9 вересня (під Кадином, Раєвкою) – 1000²⁹¹ (1500²⁹²), 28 – 29 вересня – 8500 (с. Лісна)²⁹³, 9 жовтня (під Духновичами) – 200 (+200 полонених)²⁹⁴, 29 вересня -19 жовтня (під Стародубом) – близько 1000²⁹⁵ (під Лищичами 9 жовтня 133²⁹⁶). Крім цього, кіннотники та піхотинці гинули невеликими групами у локальних сутичках. Сучасник Й. Гюбнер у своїх нотатках про шведський похід, виданих у 1712 р., обраховує втрати каролінців в 1708 р. в 15000 осіб²⁹⁷.

Фактично армія Карла XII уже на порозі Сіверщини була слабобоездатною, втомленою, малорухливою, не здатною виконати ті завдання, які поставив перед нею король. Дуже вдало назвав її «голодуючою і напіврозбитою» у ті дні австрійський посол Отто Плеєр²⁹⁸. При цьому королівські підрозділи були у кілька разів меншими за царські дивізії, які вже на Стародубщині оточували їх з усіх боків. Так, у їхньому тилу було 5000 драгун генерала Баура²⁹⁹, позаду шведського ар'єргарду йшло шість драгунських полків генерала Гольца³⁰⁰. Зліва³⁰¹, попереду на певній віддалі стояли дивізії Б. Шереметева, Аларта, чотири полки М. Інфлянта³⁰². Загалом до Полтавської битви в російській армії налічувалося до 166 тисяч вояк³⁰³. Через недостовірну розвідку, повільні засоби зв'язку обидві сторони мали погане уявлення про супротивника. Авторитет шведської армії, яка здебільшого перемагала у військових кампаніях 1700-1707 рр., лякав Петра I та його оточення, остерігав останніх від вирішального бою. У той же час молодий король Карл XII переоцінював можливості своїх вояк-професіоналів, ряди яких невпинно танули. За деякими оцінками, під час вступу в глиб України після з'єднання пошарпаного корпусу Левенгаупта з головною армією загальна кількість вояк-каролінців становила лише 30³⁰⁴ – 32 тисячі чоловік³⁰⁵. Англійський посол Чарльз Вітворт, опираючись на російські джерела, доповідав в уряд, що «в шведській армії нараховують близько двадцяти шести тисяч, готових до маршу», а в «царській армії нараховують близько п'ятдесяти тисяч чоловік, оскільки Його Величність негайно поповнив полки, постраждалі під Лісним»³⁰⁶. За свідченням російського генерала М. Інфлянта, каролінці «болных швецких солдат и хлопцов в деревнях покидают многих»³⁰⁷. За оцінками Петра I, «войско короля шведскаго через баталии и партии и через лютоости мороза прошедшей зимы умалилось до 16 тысяч»³⁰⁸.

Зауважимо, що темпи руху всього шведського війська дуже сповільнював допоміжний персонал. Так, піхотний полк мав 350-360 кучерів, 100 денщиків, 437 коней³⁰⁹. Крім цього, багато офіцерів брало на війну своїх дружин, слуг (так, після Полтавського бою потрапило у полон 1657 дружин військовиків, їх служниць, прачок³¹⁰). Вози з харчами, зброєю, пораненими просувалися за військовиками дуже повільно. Обтяжений обозом корпус Левенгаупта рухався зі швидкістю 230 кілометрів на місяць³¹¹. При цьому у Долгінові вояки стояли 14 днів, очікуючи збору всіх відсталих підрозділів³¹². «Од усіх полків, – писав у щоденнику лейтенант Фрідріх Вейс, – надходили заяви, що не можна було роздобути потрібного числа коліс замість тих, які щодня ламалися, бо всі колеса були без шин»³¹³. Наказ від короля вирушати у похід на початку червня Левенгаупт отримав лише 8 червня³¹⁴. Полки очікували зі Стокгольма обмундирування, поки нарешті його отримали. У своїх спогадах Левенгаупт писав, що «дороги були надзвичайно важкі, а тому не дивно, що кожен полк щодня ламав понад 100 коліс, тому що вози, завантажені провіантом, були досить тяжкими»³¹⁵.

У корпусі впала дисципліна, командири не підганяли підлеглих, і підрозділи відпочивали, скільки їм заманеться³¹⁶. Основна армія Карла XII, вийшовши з Могилева 4 серпня, пройшла 70 верст до 20 серпня (Чириков)³¹⁷.

Під час виснажливих переходів у дощ, а потім морози у шведських вояк швидко зносилися одяг, взуття; тому мушкетери часто-густо змушені були вдягатися у селянське вбрання³¹⁸.

«Народна війна»

Про «народну війну» проти шведів в 1708-1709 рр. існує кілька літописних відомлень, спогадів, щоденникових записів учасників походу, тому брати її сьогодні під сумнів – начебто марна, задалегідь програшна справа. І все ж таки у, здавалося б, добре дослідженому питанні, є моменти, які актуально розглянути, проаналізувати, переосмислити по-новому. Річ у тім, що представникам війська Карла XII без знання мови дуже важко було розібратися, визначити, хто зробив на них вилазку, напад. Зовні це були люди, схожі на козаків. Але на яких?

Виявляється, крім полків російської армії, на території Гетьманщини активно діяли багато додаткових військових підрозділів, що стояли на службі в царя. Дуже вагому роль серед них грали калмицькі, волоські. Саме останні мали виконувати царську вказівку «непрестанно партиями неприятелю дакучать, а наипаче, езда кругом неприятельского войска, смотреть того, чтоб жители здешние не возили ничево; а кто повезет что и с тем поиман и обличен будет подлинно, таких присылають сюды»³¹⁹.

Летючі загони калмицьких кіннотників робили несподівані напади, завдаючи значних втрат каролінцям. У російському корпусі генерала Боура, крім 10 тисяч росіян, було ще й 6 тисяч калмиків³²⁰. У дивізії Гольца налічувалося також 4 тисячі козаків та калмиків³²¹. Останні були і в дивізії генерала Ренне³²². Про те, як 2 вересня «4000 калмиків напали на наш обоз»³²³, сповіщає один з німецьких офіцерів. Як повідомляв сучасник, «калмики спалили і розорили всі окраїни і навіть свою власну країну»³²⁴. Причому донські, чугуївські козаки за етнічним складом теж були найбільшого калмицького походження. Так, у складі Чугуївського полку було 3 сотні козаків та 2 сотні калмиків³²⁵. Цим полчанам Петро I доручив розстрілювати усіх відступаючих у бою під Лісною³²⁶.

Активно діяли калмицькі загони на Чернігівщині та Полтавщині. Так, учасник походу Зільтман 8 січня 1709 р. записав у своєму щоденнику, що «калмики бродять по селах у цій місцевості й напали на обоз полка Горніша»³²⁷.

Після придушення Булавінського повстання на Дону частину хоперських козаків, які повинилися, помилували і відправили на війну зі шведами³²⁸.

Фігуруючий у науковій літературі факт про дії проти шведів на Стародубщині партизанського загону, у якому налічувалося до 3000 старообрядців³²⁹, насправді виявився міфом, не підтвердженим жодним документом. За переконливою аргументацією Д. Поклонського, який за переписом 1714 р. нарахував у Стародубському та Чернігівському полках 16 слобід розкольників з 2,5 тисячі населення, «старовіри були розсосереджені ...на досить значному просторі і не могли об'єднатися у значний загін»³³⁰. Красиву легенду про патріотизм старообрядців, прихильне до них через це ставлення Петра I вперше опублікував протоієрей А. Журавльов у 1784 р. Однак, як з'ясувалося, розкольників-втікачів, згідно з царським указом, стали не повертати додому лише тому, щоб вони не перебиралися за кордон, у Польщу³³¹.

Ще на території Білорусі вели активні дії слобідські полки під командуванням бригадира Ф. Шидловського, який у донесенні О. Меншикову зазначав, що не тільки в стодолах и хлопские халупные кровли палим, но и по лесам посылаем сено жечь»³³².

Активну участь у набігах проти шведів брали козаки Охтирського полку³³³. Значимо, що це козацьке формування та інші з Слобожанщини у ті роки не входили до складу Гетьманщини, а були безпосередньо під управлінням царських урядовців.

У квітні 1709 р. в Гадячі, а потім за Полтавою «охороняв... південні кордони держави від несподіваного нападу з боку кримських татар» Сумський полк³³⁴. Харківський полк атакував шведів у січні 1709 р. під Опошнею, потім «прикривав» Гетьманщину від зв'язку із запорожцями³³⁵. Цьому полку допомагали в останньому козаки Ізюмського полку. 250 чугуївських козаків, наприклад, зробили напад на запорозький загін і вбили 150 запорожців³³⁶. Богодухівські козаки взяли кілька шведських «язиків»³³⁷.

Шведи і мазепинці перебували на Гетьманщині в оточенні російських збройних формувань. Так, наприклад, у Миргороді стояли кілька полків, які посилали свої кінні загони для «партизанської війни»³³⁸. Преображенський полк 15 лютого напав на Рашівку, у якій розбив шведський загін під керівництвом Альфенделя і більшість ворожих офіцерів узяв у полон, також захопив до 3000 коней артилеристів, полкових³³⁹.

1. Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII столетии. – СПб.: типография Главного штаба, 1820. – Часть I. – Т. 2-3; Карцов А. Военно-исторический обзор Северной войны. – СПб.: типография военно-учебных заведений, 1851; Леер Г. Обзор войн России от Петра Великого до наших дней. – СПб.: издал В. Березовский, 1893. – Часть I; Carlson E. Sveriges historia under Pfalziska huset. 8 delar. Sveriges historia under Karl den tolfte. 3 delar. – Stockholm, 1910; Тельпуховский Б.С. Северная война. – М.: Военное издательство Министерства вооруженных сил СССР, 1946; А.Маркевич. Разгром Карла XII. – К.: издательство КГУ, 1946.; Козаченко А. Полтавська битва. – К.: державне видавництво політичної літератури, 1949; Сапухін П. Події російсько-шведської війни 1708-1709 років на території Сумщини. – Суми, 1958; Богданович Л. Полтавская виктория. – Буэнос-Айрес: Наша страна, 1959; Злаин А.И. Полтавская битва. М.: Воениздат, 1988; Сокирко О. Український рубікон. Полтавська битва. – К.: Темпора, 2009. – Частина I-II; Чухліб Т. Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи. – К.: Наш час, 2008.

2. Юнаков Н.Л. Северная война. Кампания 1708-1709 гг. Военные действия на левом берегу Днепра // ТРВИО. – СПб.: типографии т-ва «Свет», Скачков, 1909. – Т. II, Т. IV.

3. Ляскоронский В. Поход Карла XII в 1708-9 гг. в пределы России. – Б.м., 1910.

4. Шутой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII (1700-1709). – Москва: издательство социально-экономической литературы, 1958; Шутой В. Северная война (1700 – 1721 г.г.). – М., 1970.

5. Тарле Е.В. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М.: издательство социально-экономической литературы, 1958.

6. Возгрин В.Е. Россия и европейские страны в годы Северной войны. История дипломатических отношений в 1697-1710 гг. – Ленинград: Наука, 1986.

7. Артамонов В.А. Пётр I и регулярная армия // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 9. – С. 2-9; Артамонов В.А. Заря Полтавской победы. Мог., 2008; Артамонов В.А. Мать Полтавской победы. Битва при Лесной. СПб.: Русская симфония, 2008; Артамонов В.А. «Несказанная виктория»: Сражение при Лесном. 1708. М.: Цейхгауз, 2009; Артамонов В.А. Полтавское сражение. К 300-летию Полтавской победы. М.: Бимпо, 2009. Артамонов В.А. Мазепа и Карл XII // Родина. – 2008. – № 11.

8. Беспалов А.В. Северная война. Карл XII и шведская армия. Путь от Копенгагена до Переволочной. 1700-1709. – М.: ТОО «Рейтар», 1998; Беспалов А.В. Сподвижники Карла XII. М., 2003; Беспалов А.В. Битвы и осады Великой Северной войны (1700-1721 гг.). – М.: АГПС МЧС РФ, 2010; Беспалов А.В. Слава и забвение. Генералы Карла XII на полях сражений Великой Северной войны (1700-1721 гг.). М.: АГПС МЧС РФ, 2010.

9. Крупницький Б. Мазепа і шведи в 1708 р. // Мазепа. Збірник. – Варшава, 1939. – Т.2; Крупницький Б. Шведи і населення на Україні в 1708-1709 рр. // Мазепа. Збірник. – Варшава, 1939. – Т.2; Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. – К.: Україна, 2003; Крупницький Б. Шведсько-українські союзні договори 1708-1709 рр. як історичне джерело // Збірник «Мазепа»: реконструкція видавничого проекту 1939-1949 років / Упорядник О.Ковалевська. – К.: Темпора, 2011.

10. Томашівський С. Причинки до історії Мазепинщини // Записки НТШ. – Львів, 1908. – Т. 81. – Miscellanea. – С. 151–154; Из записок каролинців про 1708/9 р. Подав Стефан Томашівський // ЗНТШ. – 1909. – Т.ХСІІ. – Кн. VI; Томашівський С., З до-несень австрійського посла Плейера в Москві 1708–1709 // Записки НТШ, – Львів, 1909. – Т. 92. – Miscellanea – С. 242–244.
11. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709. – Мюнхен, 1988.
12. Nordensvan С.О. Svenskaarmeen 1700-1709. – KFÅ, 1916.
13. Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707 – 1709 гг. – СПб.: типография М.А.Александрова, 1912.
14. Энглунд П. Полтава: Рассказ о гибели одной армии. – М: Новое книжное обозрение, 1995; Энглунд П. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії. – Харків: Фоліо, Шведський інститут (Стокгольм), 2009.
15. Олійників Л. Операції Карла XII на терені України (1708-9 рр.). – Каліш-Київ: видання Військового факультету, 1924. – 47 с.
16. Донцов Д. Похід Карла XII на Україну. – Лондон: видавництво Союзу українців у Британії, 1955. – 32 с.; Донцов Д. Похід Карла XII на Україну. – Львів, 1917; Донцов Д. Похід Карла XII на Україну. – Київ, 1918.
17. Шутой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII (1700-1709). – С. 209.
18. Там само.
19. Возгрин В.Е. Россия и европейские страны в годы Северной войны. История дипломатических отношений в 1697-1710 гг. – С.200.
20. Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707 – 1709 гг. – С.11.
21. Шустов В.Н. История 25-го драгунского Казанского полка. 1701-1901г.г. – К.: типография штаба Киевского военного округа, 1901. – С. 26; Геништа В.И., Борисевич А.Т. История 30-го драгунского Ингерманландского полка. 1704-1904. – СПб.: типография «Бережливость», 1904. – Часть I. – С. 8.
22. Ляскоронский В. Поход Карла XII в 1708-9 гг. В пределы России. К. : Типо-ли-тография Киевского окружного штаба, [1910] . – Отд. отт. из «Военно-исторического вестника», 1909-1910 гг. – С.3.
23. Defoe D. An impartial history of the life and actions of Peter Alexowitz, the present czar of Muscovy: from his birth down to this present time, giving an account of his travels and transactions in the several courts of Europe, with his attempts and successes in the northern and eastern parts of the world, in which is intermix'd the history of Muscovy. Written by a British officer in the service of the Czar. London, 1723. – P.203.
24. Дневник генерала Адама Людвиг Левенхаупта (1708 г.) // <http://www.slavgorod-museum.com/levenchaupt.htm>.
25. Кордт В. Бої під Лісним і під Полтавою за щоденником шведського лейтенанта Ф.Вейє // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1931. – Кн.26. – С.216.
26. Bardili J. Des Weyland Durchl. Printzens Maximilian Emanuels Hertzogs in Wür-temberg [et]c. Obristen über ein Schwedisch Dragoner-Regiment Reisen und Campagnen durch Teutschland in Polen, Lithauen, roth und weiß Reußland, Volhynien, Severien und Ukraine: Worinnen nebst denen Vielen Seltenen Zufällen des Durchl. Printzens, Die Staaten, Sitten, Gewohnheiten und Religionen dieser Völcker ... beschrieben werden : nebst der Reys-Beschreibung von Pultawa nach Bender. (далі BardiliJ. – Авт.)– Stuttgart, 1730. – S. 413.
27. Дневник Роберта Петре во время войны с 1702 г. до сражения при Полтаве // <http://www.slavgorod-museum.com/petre.htm>.
28. Журнал или поденная записка блаженныя и вечнодостойныя памяти государя императора Петра Великого с 1698 года, даже до заключения Нейштатского мира. – СПб., 1770. – С.144.
29. О предосторожности на случай вторжения неприятельского, об укрытии пограничными жителями хлеба и сена в ямах и о заготовлении мест для скота и

людей в лесах и болотах // Хрестоматия по русской военной истории/ Составитель Л.Г.Бескровный. – М.: военное издательство Министерства вооруженных сил Союза ССР, 1947. – С. 137.

30. Князь Багратион. Историческая памятка 38-го драгунского владимирского его императорского высочества великого князя Михаила Николаевича полка. – СПб.: типография Ю.Римана, 1901. – С. 31.

31. Записки служебные (дневник) Симеона Куроша, капитана швадрона драгунского рославского же // Смоленская шляхта. – Т. I. (Историческая библиотека Б. Г. Федорова, т. 9). М.: Аграф, 2006. – С.474.

32. Есипов Г.В. Князь Александр Данилович Меншиков // Русский архив. – 1875. – №9. – С.55.

33. Лист французького посланця у Польщі пана де-Безенвальда королівському агенту в Швеції де-С.Коломбу (20 жовтня 1708) // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах/ Упорядник С.Павленко. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія, 2007. – С. 676.

34. Труды Императорского русского военно-исторического общества (дали ТРВИО. – Авт.). – СПб., 1909. – Т. III. – С. 149 – 150.

35. Husdem Königl. Schwedischen Lager (1708). //Uppsala universitetsbibliotek. Handskriftsenheten, 55. – Palmskiöldiske Samlingen af Handskrefne och Tryckte Handlingar. – Рдрm55. – Dokument 34. – S. 218.

36. ТРВИО. – СПб., 1909. – Т. I. – С. 103.

37. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709.– Київ-Полтава: Інститут української археографії, Український вільний університет, 1995. – С. 183.

38. Гилленкрюк А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось. [Пер. с нем., введ. и примеч. Я. Турунова]. //Военный журнал. – 1844. – № 6. – С.44.

39. Nordberg J.A.Histoire de Charles XII. Roi de Suede. – La Haye: P. De Hondt, 1748. – Т. 2.– P.241;Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709.– С. 182.

40. Nordberg J.A.Histoire de Charles XII. Roi de Suede. – Т. 2.–P.240.

41. Тарле Е.В. Северная война и шведское нашествие на Россию.– С. 208.

42. Adlerfeld G.The Military History of Charles XII, King of Sweden.– London, 1740. – Vol.III. – P.33.

43. BielkesT. Hägkomster af Karl XII. – Upsala, 1901. – S.60.

44. Там само.

45. Nordberg J.A.Histoire de Charles XII. Roi de Suede. – Т. 2.–P.240.

46. Там само. – P.190.

47. Там само.

48. Bardili J.– S.407.

49. Captain James Jefferyes's Letters to the Secretary of State Whitehall, from the Swedish Army, 1707-1709 // Historiskit Magasin.–1953. – Vol. XXV, No. 1. – P. 62.

50. Гилленкрюк А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось. – С. 47.

51. Pihlström A.«... ochnedergjordevartbendärutivar»// MinnetavPoltava. Ögonvittnesskildringar från Karl XII:s ryska fälttåg / I urval och med förord av Peter Englund.- Stockholm: Atlantis,1998.- P.96.

52. Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707 – 1709 гг.– С.28; PetreR. «... somvälvidäskedunderförliknaskan» // MinnetavPoltava. ÖgonvittnesskildringarfrånKarl XII:sryskafälttåg / IurvalochmedförordavPeterEnglund.- Stockholm: Atlantis,1998.-P.209.

53. Adlerfeld G.The Military History of Charles XII, King of Sweden.– P. 44.

54. BielkesT. Hägkomster af Karl XII. – S.62.

55. Письмо Н.Инфлянта А.Меншикову (2 октября 1708 г.)// ТРВИО. – Т.I. – С. 81.

56. BielkesT. Hägkomster af Karl XII. – S.62; Ростунов И.И, Авдеев В.А., Осипова

- М.Н. Соколов Ю.Ф. История Северной войны. 1700-1721. – М.: Наука, 1987. – С.78.
57. Гилленкрот А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось.– С.47.
58. Bardili J. – S. 407.
59. Bielkes T. Hägkomster af Karl XII. – S.62.
60. Captain James Jefferyes's Letters to the Secretary of State Whitehall, from the Swedish Army, 1707-1709. – P. 62.
61. Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707 – 1709 гг.– С.28.
62. Bielkes T. Hägkomster af Karl XII.– S.62.
63. Adlerfeld G.The Military History of Charles XII, King of Sweden.– P. 44.
64. Мержеиовский Э. История 13-го пехотного Белозерского генерал-фельдмаршала графа Ласси полка (1708 – 1893 г.). – Варшава: Варшавская типография и литография, 1894. – С. 28.
65. Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707 – 1709 гг. – С.28.
66. Magnus Norsbergn «...Likasomenfågelutisnaran // Minnetav Poltava. Ögonvittnes skildringar från Karl XII:s ryskafälttåg / Iurvaloch medförord av Peter Englund.- Stockholm: Atlantis, 1998.-P.66.
67. Петр I. Указ Николаю Ифланту (9 августа 1708 г.) // Письма и бумаги императора Петра Великого (далее – Письма и бумаги). – Москва-Ленинград: издательство Академии наук СССР, 1948. – Т.8. – Выпуск I. – С 72-73; Павленко С. Петро I і «народна війна» у 1708 році // Україна і Росія. – Чернівці, 1994. – С. 50.
68. Adlerfeld G.The Military History of Charles XII, King of Sweden.– P. 47.
69. Записки мазовецького воєводи С.Понятовського про події його життя // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах/ Упорядник С.Павленко. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія, 2007. – С.632.
70. Там само.
71. Captain James Jefferyes's Letters to the Secretary of State Whitehall, from the Swedish Army, 1707-1709. – P.63.
72. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709.— Київ-Полтава: Інститут української археографії, Український вільний університет, 1995. – С.184.
73. Поклонский Д. Р. Стародубская старина. XI – XIX вв. Исторические очерки.- Клинцы, 1998. – Книга I. – С. 163.
74. Там само.
75. Из записок каролинців про 1708/9 р./ Подав Стефан Томашівський // Записки наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка.—1909. – Т. ХСІІ.—Кн.VI. – С. 73.
76. Adlerfeld G.The Military History of Charles XII, King of Sweden. – P. 60.
77. Петр I. Письмо к графу Гаврилу Головкину (18 сентября 1708 г.) // Письма и бумаги императора Петра Великого (далее – Письма и бумаги). – Москва-Ленинград: издательство Академии наук СССР, 1948. – Т.8. – Выпуск I. – С.147.
78. К Федору Осиповичу Бартеневу (1708 сентября 18) // Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск I. – С.147.
79. К Борису Петровичу Шереметеву (1708 сентября 19) // Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск I. – С.150 – 151.
80. Лист А.І.Ушакова до Петра I (22 вересня 1708 р.) // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.811.
81. Письмо Б.Шереметева Петру I (19 сентября 1708 г.) // ТРВИО – СПб.: Свет, 1909. – Т.I (Документы Северной войны. Полтавский период (июль-октябрь 1708 г.) . – С.16; Письма и бумаги. – Москва: издательство Академии наук СССР, 1951. – Т.8. – Выпуск II. – С. 691.
82. Там само. – С.724.
83. Сказка Филиппа Немировича Данченка (1735)// Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов: Губернская типография, 1873.— Книга 7. – С. 20.
84. Кривошея В.В. Українська козацька старшина: Інститут національних відносин

і політології, 1997. – С. 84.

85. Розповідь про військову службу Тимофія Прокоповича Силевича (27 квітня 1734 р.) // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С. 644.

86. Письма и бумаги. – Москва: издательство Академии наук СССР, 1951. – Т.8. – Выпуск II. – С. 726.

87. Лист А.І.Ушакова до Петра I (29 вересня 1708 р.) // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.812.

88. Універсал гетьмана І.Скоропадського від 11 лютого 1709 р // Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку /Український архів. – Т.І. –К.: друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1929. – С.327.

89. Грамота царя Петра Алексеевича Степану Спиридоновичу Шираю (8 декабря 1708 г.) // Константинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полк Стародубовский. – Чернигов: в губернской типографии, 1875. – Вып.3. – С.488.

90. Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708-1709). – К.: Вид. центр «Просвіта»; вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – С.28.

91. Гилленкрюк А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось. – С.51.

92. Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707 – 1709 гг.– С.36.

93. Гилленкрюк А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось. – С.52.

94. Шутой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII (1700-1709). – С. 269.

95. Письма и бумаги.– Т.8. – Выпуск II. – С. 695.

96. Письмо Б.Шереметева Петру I (5 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.І. – С. 26.

97. Письмо В.Корчмина А.Меншикову (10 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.І. – С. 129.

98. Письмо В.Корчмина А.Меншикову (10 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.І. – С. 128.

99. Юнаков Н.Л. Северная война. Кампания 1708-1709 гг. Военные действия на левом берегу Днепра (июль – октябрь 1708 г.) // ТРВИО. – Т.ІІ. – С. 127.

100. Донесение Б.П.Шереметева Петру I о движении шведской армии к Стародубу и о соответствующих перемещениях русских войск (1708 г. октября 12) // Северная война 1700–1721 гг. Сборник документов/ Под ред. Л.Г. Бескровного и Г.А.Куманева. – М.: Объединенная редакция МВД РФ; Кучково поле, 2009. – С. 402.

101. Розповідь про військову службу М.Забіли // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С. 592.

102. Письмо В.Корчмина А.Меншикову (10 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.І. – С. 128.

103. Письмо Б.Шереметева Петру I (14 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.І. – С. 30; Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск II. – С. 848.

104. Донесение Ф. Бартенева Петру I (октябрь 1708 г.) // Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск II. – С. 848- 849.

105. К Борису Петровичу Шереметеву (21 октября 1708) // Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск I. – С. 229.

106. ТРВИО. – Т.І. – С. 260; Волынский Н. История лейб-гвардии Кирасирского его величества полка. 1701 – 1901. – СПб.: Столичная типография, 1902. – Т.І. – С.72.

107. MagnusNorsbergn «...Likasomenfågelutisnaran. – P.67; Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707 – 1709 гг.– С.31.

108. MagnusNorsbergn «...Likasomenfågelutisnaran.– P.67; Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707 – 1709 гг. – С. 31.

109. MagnusNorsbergn «...Likasomenfågelutisnaran. – P.67; Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707 – 1709 гг.– С.32.

110. Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708-1709).– С. 30.

111. Донесение Ф.Бартенева Петру I (23 сентября 1708 г.) // Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск II. – С. 696.
112. Bardilij. – S.415.
113. Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707 – 1709 гг. – С.32.
114. Bardilij. – S. 415; Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707 – 1709 гг. – С. 32.
115. Bardilij. – S. 415.
116. ТРВИО. – Т.1. – №94.
117. Универсал гетмана И.Скоропадского (17 декабря 1708 г.) // Константинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полк Стародубовский. – Чернигов: в губернской типографии, 1875. – Вып.3. – С.658.
118. Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708-1709). – С.29.
121. Донесение Б.Шереметева Петру I (20 октября 1708 г.) // Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск II. – С. 853-854.
120. Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708-1709). – С.29.
121. Щоденник байових дій шведської королівської армії на Сіверщині 1708 року // Сіверянський літопис. – 2010. – № 6. – С.161-162.
122. Письмо Б.Шереметева Петру I (9 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.1. – С. 27.
123. Письмо Н.Инфлянта А.Меншикову (11 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.1. – С. 83.
124. MagnusNorsbergn «...Likasomenfågelutisnaran. – P.67.
125. Adlerfeld G.The Military History of Charles XII, King of Sweden.– P. 61.
126. Дневник лейтенанта Упландского временного пешего полка Левенгаупта Фредерика Кристиана фон Фейе 1708-1712 // <http://www.slavgorod-museum.com/weihe.htm>.
127. Там само.
128. Petre R. «... som väl vidäskedunder förliknas kan» // Minnet av Poltava. Ögonvittnesskildringar från Karl XII:s ryska fälttåg / I urval och med förord av Peter Englund.- Stockholm: Atlantis,1998.-P.208.
129. Письмо В. Корчина А. Меншикову (10 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.1. – С. 128.
130. Adlerfeld G.The Military History of Charles XII, King of Sweden.– P.61.
131. Там само.
132. Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII столетии. – СПб:типография главного штаба, 1820. – Часть I. – Том II. – С.239.;AdlerfeldG. TheMilitaryHistoryofCharlesXII, KingofSweden.– P. 62.
133. Гончарова Л.Д. Шведы на Стародубье // Московский журнал. – 2008. – №5.
134. Донесение Б.Шереметева Петру I (20 октября 1708 г.) //Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск II. – С. 854.
135. Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708-1709). – С.31.
136. Там само.
137. Adlerfeld G.The Military History of Charles XII, King of Sweden.– P. 62.
138. Magnus Norsbergn «...Lika som en fågel uti snaran. – P.68.
139. Nordberg J.A.Histoire de Charles XII.Roi de Suede. –P.247.
140. Adam Ludvig Lewenhaupts berättelse. Med bilagor. –Stockholm:utgiven AV Kungl, 1952. – S. 214.
141. Письмо Б. Шереметева, Г. Головкина Петру I (20 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.1. – С.33.
142. Письмо Б.Шереметева Петру I (20 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.1. – С.35.
143. Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII столетии. – Часть I. – Том II. – С. 239.
144. Мяло И.И. Стародуб. Историко-экономический очерк о городе Стародубе и Стародубском районе.– Брянск, 1951. – С. 11 -12.
145. Манифест государя Петра I всему малороссийскому народу (9 ноября 1708 г.) // Маркевич Н. История Малороссии. – Москва: в типографии А. Симины, 1842. – Т.4. – С. 237.

146. Гилленкрюк А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось. – С.56.
147. Письмо Петра I (16 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.І. – С. 260.
148. Bref från Olof Hermelin Till Samuel Barck.1702 -1709. – Stockholm, 1913. – S. 159.
149. Письмо С.Томары Г.Головкину (23 сентября 1708 г.) //Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск II. – С. 823.
150. Письмо Б.Шереметева царю (предположительно 3-4 октября1708 г.// Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск II. – С. 728.
151. Подьяпольская Е. Военные советы. 1708 – 1709 гг. // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. Сборник статей. – М., 1959. – С. 127.
152. Письмо Б.Шереметева Петру I (9 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.І. – С.27.
153. Письмо Ф.Бартенева Г.Головкину (10 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.І. – С.241.
154. Петр I. К графу Гавриилу Ивановичу Головкину (1708 сентября 20) // Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск I. – С.152.
155. Дневник лейтенанта Упландского временного пешего полка Левенгаупта Фредерика Кристиана фон Фейе 1708-1712 // <http://www.slavgorod-museum.com/weihe.htm>.
156. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – СПб.: типография М.М.Стасюлевича, 1885. – Т.16. – С.419.
157. Письмо графа Г.Головкина И. Скоропадскому (4 марта 1711 г.) // Материалы военно-ученого архива главного штаба. – СПб: печатна В.И.Головина, 1871. – Т.І. – С. 704.
158. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – СПб.: типография М.М.Стасюлевича, 1885. – Т.16. – С 418.
159. Письмо И. Мазепы // Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов: Губернская типография, 1873. – Книга 7. – С. 26.
160. Письмо С.Томары Г.Головкину (23 сентября 1708 г.) // Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск II. – С. 823-824.
161. Универсал И.Скоропадского (13 декабря 1708). Публикация А.Лазаревского // Киевская старина. – 1889. – Декабрь. – Т.ХХVII. – С.645.
162. Гилленкрюк А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось. – С. 55.
163. Щоденник байових дій шведської королівської армії на Сіверщині 1708 року. – С.162.
164. Cederhielms J. Bref till sin broder Germund 1707-1722 //Karolinska Krigares Dagboeker. Lund 1912. –VI. – S.147.
165. Универсал гетмана Скоропадского Демьяну Григорьевичу (Скорупе) на водяные мельницы и на село Кустичи (18 сентября 1709 г.) //Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII – XVII I в. – К.: типография К.Милевского, 1884. – С. 172.
166. Універсал гетьмана І.Скоропадського Стефану Голембовському (15 грудня 1708 р.) //Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку /Український архів. – Т.І. –К.: друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1929. – С. 273.
167. Универсал гетмана И.Скоропадского Владиславу Бороздне (2 февраля1709 г.) // Константинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полк Стародубовский. – Чернигов: в губернской типографии, 1875. – Вып.3. – С. 445; Универсал гетмана И.Скоропадского Афанасию Покорскому(4 января 1709 г.) // Константинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полк Стародубовский. – Чернигов: в губернской типографии, 1875. – Вып.3. – С.469.
168. Грамота царя Петра I Леону Пилатовичу (13 ноября 1713 г.) // Констан-

тинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полк Стародубовский. – Вып.3. – С.519.

169. Отрывок из жалобы мглинского сотника Алексея Есимонтовского на брата его Афанасия, стародубского обозного, об убытках чрез него понесенных во время взятия Мглина шведами в 1708 г. / Публикация А.Лазаревского // Киевская старина. – 1882. – Т.4. – С. 296.

170. Там само.

171. Письмо И.Мазепы А.Меншикову (8 октября 1708 г.) // Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – Москва: Издательство социально-экономической литературы, 1962. – Книга VIII. – Т.15. – С.240.

172. Письмо И.Мазепы А.Меншикову (8 октября 1708 г.) // Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – Книга VIII. – Т.15. – С.240-241.

173. Письмо А.Меншикова Петру I (21 октября 1708 г.) // Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск II. – С. 857.

174. Показання канцеляриста Дубяги на допиті. X – XI. 1708 // Записки наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка (далі – ЗНТШ). – 1909. – Т. 92. – С. 40.

175. Письмо Б.Шереметева А.Меншикову (23 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.I. – С. 51.

176. Adlerfeld G. The Military History of Charles XII, King of Sweden. – P.63.

177. Письмо Г.Головкина Петру I (5 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.I. – С. 57.

178. Дело розыскное шпиона поляка Якова Улашина // ТРВИО. – Т.I. – С.259.

179. Инструкция г-ну Понятовскому, министру польского короля при короле шведском (18 сентября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.I. – С.207-209.

180. Бантыш-Каменский Д. Н. Жизнь Мазепы. – М.: типография Августа Семена, 1834. – С.57.

181. Дневник лейтенанта Упландского временного пешего полка Левенгаупта Фредерика Кристиана фон Фейе 1708-1712 // <http://www.slavgorod-museum.com/weihe.htm>.

182. По указу его вельможнейшего королевского величества швейской его королевского величества войсковый комиссариат (8 октября 1708 г.) // РГАДА. – Ф. Шведские дела, 1708.. – Д.5. – Л.1; Тарле Е.В. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1958. – С. 198.

183. Там само.

184. Там само.

185. Юнаков Н.Л. Северная война. Кампания 1708-1709 гг. Военные действия на левом берегу Днепра (ноябрь 1708 г. – июль 1709 г.) // ТРВИО. – Т.IV. – С. 10.

186. Шутой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII (1700-1709). – С. 267.

187. Там само. – С. 271.

188. По указу его вельможнейшего королевского величества швейской его королевского величества войсковый комиссариат (8 октября 1708 г.) // РГАДА. – Ф. Шведские дела, 1708.. – Д.5. – Л.1; Тарле Е.В. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1958. – С. 198.

189. Лист О.Д.Меншикова до стародубьского полковника И. И. Скоропадского (9 жовтня 1708 р.) // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С. 815; Материалы военно-ученого архива главного штаба. – СПб: печатна В.И.Головина, 1871. – Т.I. – С. 563.

190. Манифест Карла XII ко всему литовскому герцогству // Письма нещасного графа Ивана Рейнольда Паткуля, полководца и посланника российского императора Петра Великого. Перевод с французского. – М.: университетская типография, 1806. – Часть I. – С. 53-54.

191. Лист А.И.Ушакова до Петра I (22 вересня 1708 р.) // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.811.

192. Лист О.Д.Меншикова до стародубьского полковника И. И. Скоропадского // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С. 815.

193. Там само.
194. Крман Д. Подорожній щоденник (*Itinerarium 1708-1709*). – С. 26.
195. Письмо Ч.Витворта статс-секретарю Бойлю // Сборник русского исторического общества. – СПб., 1886. – Т.50. – С.101.
196. Captain James Jefferyes's Letters to the Secretary of State Whitehall, from the Swedish Army, 1707-1709 // *Historiskit Magasin*. – 1953. – Vol. XXV, No. 1. – P.63.
197. Його дружина була тіткою Войнаровського. І.Бистрицький управляв Шептаківською волостю у 1687-1708 рр. Він заснував на її території чимало нових слобод, чим значно збільшив населення округи. Крім господарських справ (управитель збирав продовольство «на кухню» гетьманської резиденції), І. Бистрицький виконував різноманітні делікатні доручення І. Мазепи. Наприклад, у 1687 р. вкопував приховані скарби І. Самойловича і передавав їх гетьману.
198. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку /Український архів. – Т.І. – К.: друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1929. – С.10.
199. Письмо Орлика к Стефану Яворскому. – С. 23.
200. Cederhielms J. Breftillsinbroder Germund 1707-1722 // *Karolinska Krigares Dagboeker*. Lund 1912. – VI. – S.156.
201. Гилленкрюк А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось. [Пер. с нем., введ. и примеч. Я. Турунова]. – Военный журнал. – 1844. – № 6. – С.56.
202. Adlerfeld G. The Military History of Charles XII, King of Sweden. – London, 1740. – Vol.III. – P.64.
203. Письмо Орлика к Стефану Яворскому. – С. 23.
204. Письмо Ч.Витворта статс-секретарю Бойлю (17 ноября 1708 г.) // Сборник русского исторического общества. – СПб., 1886. – Т.50. – С.113.
205. Допрос шептаковского войта Алексея Опеченка (20 октября 1708 г.) // Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск II. – С. 867.
206. Кордт В. Бої під Лісним і під Полтавою за щоденником шведського лейтенанта Ф.Вейє // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1931. – Кн.26. – С.220.
207. Alex Gyllenkrooks relationer från Karl XII's Krig. – Stockholm, 1913. – S. 67–68; Гилленкрюк А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось. – С.56.
208. Письмо А.Меншикова Петру I (23 октября 1708 г.) // Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск II. – С. 831.
209. Adlerfeld G. The Military History of Charles XII, King of Sweden. – P.64.
210. Cederhielms J. Bref till sin broder Germund 1707-1722 // *Karolinska Krigares Dagboeker*. Lund 1912. – VI. – S.156.
211. Там само; Гилленкрюк А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось – С.56-57.
212. Cederhielms J. Breftillsinbroder Germund 1707-1722 // *Karolinska Krigares Dagboeker*. Lund 1912. – VI. – S.156.
213. Cederhielms J. Bref till sin broder Germund 1707-1722 // *Karolinska Krigares Dagboeker*. Lund 1912. – VI. – S.157.
214. Там само. – S.156.
215. Допрос шептаковского войта Алексея Опеченка (20 октября 1708 г.) // Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск II. – С. 866.
216. Примечания // Бантыш-Каменский Д. Жизнь Мазепы. – Москва: типография Августа Семена, 1834. – С. 90.
217. Cederhielms J. Bref till sin broder Germund 1707-1722 // *Karolinska Krigares Dagboeker*. Lund 1912. – VI. – S.157.
218. Крупницький Б. Мазепа і шведи в 1708 р. // Мазепа. Збірник. – Т. 2. – С. 8.
219. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709. – С. 133.
220. Письмо Петра I к графу Г. Головкину (20 сентября 1708 г.) // Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск I. – С.152.

221. Таїрова-Яковлева Т. Иван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». Переклад з російської о.Ю.Мищика. – К.: Кліо, 2013. – С. 93, 245 – 246.
222. Письмо И.Мазепы к графу Г.Головкину (6 октября 1708 г.) // Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским и изданные О.Бодянским. – М., 1859. – Часть 2. – С.163-167.
223. Письмо И.Мазепы А.Меншикову (8 октября 1708 г.) // Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – Книга VIII. – Т.15. – С.240.
224. Письмо И.Мазепы А.Меншикову (8 октября 1708 г.) // Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – Книга VIII. – Т.15. – С.240.
225. Письмо Петра I к графу Г.Головкину (13 октября 1708 г.) // Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск I. – С. 194
226. Приказ Г.Головкина гетману И.Мазепе (10 октября 1708 г.) // Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским и изданные О.Бодянским. – М., 1859. – Часть 2. – С.160-163.
227. Письмо Г.Головкина к Петру I (16 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.I. – С. 61-62.
228. Там само.
229. Письмо Г.Головкина к гетману И.Мазепе (16 октября 1708 г.) // Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским и изданные О.Бодянским. – М., 1859. – Часть 2. – С.168.
230. Письмо И.Мазепы к Г.Головкину (19 октября 1708 г.) // Приложения к третьей части истории Малой России/ Бантыш-Каменский Д. Н.История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче с кратким обозрением первобытного состояния сего края. – М.: типография Семена Селивановского, 1822. – Ч.III. –С. 229.
231. Письмо И.Мазепы к Г.Головкину (19 октября 1708 г.) // Приложения к третьей части истории Малой России/ Бантыш-Каменский Д. Н.История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче с кратким обозрением первобытного состояния сего края. – Ч.III. –С. 229.
232. Письмо И.Мазепы к Г.Головкину (21 октября 1708 г.) // Приложения к третьей части истории Малой России/ Бантыш-Каменский Д. Н.История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче с кратким обозрением первобытного состояния сего края. – Ч.III. –С. 230.
233. Письмо И.Мазепы к Г.Головкину (21 октября 1708 г.) // Приложения к третьей части истории Малой России/ Бантыш-Каменский Д. Н.История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче с кратким обозрением первобытного состояния сего края –С. 230.
234. Письмо Петра I к графу Г. Головкину (20 октября 1708 г.) // Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск I. – С.227.
235. Универсал, изданный в Лебедине от гетмана Ивана Скоропадского (8 декабря 1708 г.) //Маркевич Н. История Малороссии. – М.:типография Августа Симина, 1842. – Т. 4. – С.252.
236. Письмо Д.Воронцова А.Меншикову (13 июля 1708 г.) // ТРВИО. – Т.I. – С. 107.
237. Письмо Д.Воронцова А.Меншикову (4 июля 1708 г.) // ТРВИО. – Т.I. – С.106
238. Письмо Д.Воронцова А.Меншикову (8 июля 1708 г.) // ТРВИО. – Т.I. – С. 107.
239. Письмо Д.Воронцова А.Меншикову (17июля 1708 г.) // ТРВИО. – Т.I. – С. 109.
240. Письмо В.Огарева А.Меншикову (29 июля 1708 г.) // ТРВИО. – Т.I. – С. 116.
241. Письмо Г.Головкина Петру I (20 августа 1708 г.) // ТРВИО. – Т.I. – С. 53.
242. Письмо Д.Воронцова А.Меншикову (13 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.I. – С. 112.
243. Письмо В.Огарева А.Меншикову (17 июля 1708 г.) // ТРВИО. – Т.I. – С. 115.
244. Письмо Б.Шереметева Петру I (28 сентября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.I. – С. 21.
245. Письмо Г.Головкина Петру I (20 августа 1708 г.) // ТРВИО. – Т.I. – С. 54.
246. Там само.

247. Письмо киевского губернатора Д.Голицына гетману И.Скоропадскому (19 декабря 1710 г.) // Материалы для отечественной истории. Издал М.Судиенко. – К.: университетская типография, 1855. – Т.2. – С. 18.
248. Лист гетьмана І.Мазепи до графа Г.І.Головкіна (6 жовтня 1708 р.) // Доба гетьмана Ісвана Мазепи в документах. – С.245–246.
249. Письмо киевского губернатора Д.Голицына гетману И.Скоропадскому (19 декабря 1710 г.) // Материалы для отечественной истории. Издал М.Судиенко. – К.: университетская типография, 1855. – Т.2. – С.18.
250. Бовгиря А. «Мазепа умер, но мазепинцы живы...»: реалії Гетьманщини після Полтавської поразки // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб.наук. праць/ Відп.ред. В.А.Смолій.– К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. – С. 127.
251. Письмо В.Корчмина А.Меншикову (10 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.І. – С.129.
252. К Федору Матвеевичу Апраксину (24 октября 1708 г.) // Письма и бумаги. – Т.8. – Выпуск I. – №2749. – С. 232.
253. Лист О.Д.Меншикова до стародубського полковника І.І.Скоропадського // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С. 819.
254. Зеркаль С. Руїна козацько-селянської України в 1648–1764–1802 роках. – С.163.
255. Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – К.: Інститут історії України, 1998. – С. 28.
256. Гуржій О., Реєнт О. Іван Скоропадський. – К.: Арій, 2013. – С.39.
257. Лист І.Мазепи до І.Скоропадського (30 жовтня 1708 р.) // Інститут рукопису НБУВ. – Ф. VIII. – Спр. 1771. – Арк. 1 – 2.
258. Костомаров Н. Руина. Мазепа. Мазепинцы. – С. 744.
259. Шутой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII (1700-1709). –С. 301.
260. Журнал или Поденная записка, блаженные и вечнодостойныя памяти государя императора Петра Великого... – СПб., 1770. – С.194.
261. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – Т. 2. – С. 400.
262. Письмо А. Дашкова к Г. Головкину (декабрь 1708 г.) // Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 8. – Вып. 2. – С. 869.
263. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба.–Київ–Львів–Нью-Йорк–Париж–Торонто, 2001. – С.290.
264. Щоденник байових дій шведської королівської армії на Сіверщині 1708 року. – С. 164.
265. Артамонов В.А. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. и Мазепа // Артамонов В.А., Кочегаров К.А., Курукин И.В. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г.– СПб.: Общество памяти игумении Таисии, 2008. – С. 40.
266. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов: Губернская типография, 1873.– Книга 7. – С. 135.
267. Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707 – 1709 гг. –С.38.
268. Кордт В. Бої під Лісним і під Полтавою за щоденником шведського лейтенанта Ф.Вейє // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1931.– Кн.26. – С.219.
269. Там само; Князь Багратион. Историческая памятка 38-го драгунского владимирского его императорского высочества великого князя Михаила Николаевича полка. – СПб.: типография Ю.Римана, 1901. – С. 33.
270. Гилленкрок А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось.– С.55.
271. Дневник Роберта Петре во время войны с 1702 г. до сражения при Полтаве // <http://www.slavgorod-museum.com/petre.htm>.
272. Pihlström A.«... och nedergjorde vart ben där uti var»// Minnet av Poltava. Ögonvitnesskildringar från Karl XII:s ryska fälttåg / I urval och med förord av Peter Englund.- Stockholm: Atlantis,1998.-P.97.
273. Bardili J.– S. 414.

274. Дневник генерала Адама Людвиг Левенхаупта (1708 г.) // <http://www.slavgorod-museum.com/levenhaupt.htm>.
275. Bielkes T. Hågkomster af Karl XII. – S.61.
276. Кордт В. Бої під Лісним і під Полтавою за щоденником шведського лейтенанта Ф.Вейє // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1931. – Кн.26. – С.219.
277. Дневник Роберта Петре во время войны с 1702 г. до сражения при Полтаве // <http://www.slavgorod-museum.com/petre.htm>.
278. Дневник Роберта Петре во время войны с 1702 г. до сражения при Полтаве // <http://www.slavgorod-museum.com/petre.htm>.
279. Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708-1709). – С. 27.
280. Рассказ мстиславского попа Елисея в Посольской походной канцелярии (19 августа 1708 г.) // ТРВИО. – Т.І. – С.148-149; Романова М. Как шведов «обжиганием и разорением утомляли» // Эхо планеты. – 2007. – №10. – С. 40.
281. Bref från Olof Hermelin Till Samuel Barck.1702 -1709. – Stockholm, 1913. – S. 159.
282. Труды императорского русского военно-исторического общества. – СПб., 1909. – Т.1. – С.149-150.
283. Adlerfeld G.The Military History of Charles XII, King of Sweden.– P. 34.
284. Лист французького посланця у Польщі пана де-Безенвальда пану Помпону (6 жовтня 1708 р.) // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.673.
285. Лист французького посланця у Польщі пана де-Безенвальда королівському агенту в Швеції де-С.Коломбу (13 жовтня 1708 р.) // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.674.
286. Лист французького посланця у Польщі пана де-Безенвальда пану Помпону (6 жовтня 1708 р.). – С.673.
287. Там само.
288. Григорьев Б.Н. Карл XII, или Пять пуль для короля. – М.: Молодая гвардия, 2006. – С.252.
289. Чичерин А. Лейб-гвардии Преображенский полк.1683-1883. – СПб.: типография А.Краевского, 1883. – Т.І – С.237.; Злаин А.И. Полтавская битва. – М.: Военное издательство, 1988. – С. 31; Зимин В. История 22-го пехотного Нижегородского ее императорского высочества великой княгини Веры Константиновны полка. 1700 – 1800.- СПб.: типография Трепке и Фесно, 1900. – С.78.
290. Husdem Königl. Schwedischen Lager (1708). – Uppsala universitetsbibliotek. Handskriftsenheten, 55. – Palmskiölddiske Samlingen af Handskrefne och Tryckte Handlingar. – Рдгм55. – Dokument 34. – S. 217.
291. Волынский Н. История лейб-гвардии Кирасирского его величества полка. 1701 – 1901. – СПб.: Столичная типография, 1902. – Т.І. – С. 71.
292. Шутой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII (1700-1709). – С. 240.
293. Там само. – С. 241.
294. Волынский Н. История лейб-гвардии Кирасирского его величества полка. 1701 – 1901. – СПб.: Столичная типография, 1902. – Т.І. – С.72.
295. Письмо Петра I (16 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.І. – С. 261.
296. Юнаков Н.Л. Северная война. Кампания 1708-1709 гг. Военные действия на левом берегу Днепра (июль – октябрь 1708 г.) // ТРВИО. – Т.ІІ. – С.125.
297. О Полтавской битве, из приложений Иоганна Гюбнера к «Историческим генеалогическим и географическим вопросам .1712 г.» // Полтавская битва 1709 – 27 июня – 1909. – СПб.,1909. – С. 197.
298. Звіт австрійського посла Отто Плеєра (16 листопада 1708 р.) // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.678.
299. Карцов А.Воено-исторический обзор Северной войны. – СПб.: типография военно-учебных заведений, 1851. – С.92.
300. Письмо Б.Шереметева, Г.Головкина, П.Шафирова Петру I (15 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.І. – С.30.

301. Карцов А. Воено-исторический обзор Северной войны. – СПб.: типография военно-учебных заведений, 1851. – С. 92.
302. Письмо Б.Шереметева А.Мешикову (16 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.І. – С.48
303. Состав русской армии и флота при Петре I // Хрестоматия по русской военной истории/ Составитель Л.Г.Бескровный. – М.: военное издательство Министерства вооруженных сил Союза ССР, 1947. – С. 143.
304. Шустов В.Н. История 25-го драгунского Казанского полка. 1701-1901гг. – С. 32.
305. Григорьев Б.Н. Карл XII, или Пять пуль для короля. – С. 275.
306. Письмо Ч.Витворта статс-секретарю Бойлю (24 ноября 1708 г.) // Сборник русского исторического общества. – СПб., 1886. – Т.50. – С.115.
307. Письмо Н.Инфлянта А.Меншикову (30 августа 1708 г.) // ТРВИО. – Т.І. – С. 78.
308. Копии с писем и реляций к кн.Меншикову / Архивный материал, хранящийся в архиве Императорской академии наук // Полтавская битва 1709 – 27 июня – 1909. – СПб., 1909. – С. 41.
309. Григорьев Б.Н. Карл XII, или Пять пуль для короля. – С.253.
310. Полтавская битва 1709 – 27 июня – 1909. – СПб., 1909. – С. 132.
311. Кордт В. Бої під Лісним і під Полтавою за щоденником шведського лейтенанта Ф.Вейє // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1931. – Кн.26. – С.216.
312. Дневник генерала Адама Людвиг Левенхаупта (1708 г.) // <http://www.slavgorod-museum.com/levenchaupt.htm>.
313. Кордт В. Бої під Лісним і під Полтавою за щоденником шведського лейтенанта Ф.Вейє // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1931. – Кн.26. – С.216
314. Дневник генерала Адама Людвиг Левенхаупта (1708 г.) // <http://www.slavgorod-museum.com/levenchaupt.htm>.
315. Дневник генерала Адама Людвиг Левенхаупта (1708 г.) // <http://www.slavgorod-museum.com/levenchaupt.htm>.
316. Дневник генерала Адама Людвиг Левенхаупта (1708 г.) // <http://www.slavgorod-museum.com/levenchaupt.htm>.
317. Мержеиовский Э. История 13-го пехотного Белозерского генерал-фельд-маршала графа Ласси полка (1708 – 1893 г.). – Варшава: Варшавская типография и литография, 1894. – С. 26.
318. Полтавская битва. Из соч. Карла Вейланда «Theatri Europaei» (1720) // Полтавская битва 1709 – 27 июня – 1909. – СПб., 1909. – С. 204.
319. Указ Петра I капитану-порутчику Андрею Ушакову (13 ноября 1708 г.) // Письма и бумаги. – Т. VIII. – Вып. 1. – С.310 – 311.
320. Калмыки в войнах России в XVII – XVIII в // Довданов В.А. Путь разума и чести // http://kalmyki.narod.ru/projects/kalmykia2005/html/dovdanov_2005/6.htm
321. Шустов В.Н. История 25-го драгунского Казанского полка. 1701-1901 г.г. – К.: типография штаба Киевского военного округа, 1901. – С. 28; Шовунов К.П. Очерки военной истории калмыков (XVII-XIX вв.) .– Элиста: Калм. кн. изд-во, 1991; Шовунов К.П. Очерки военной истории калмыков (XVII-XIX вв.) // http://www.nutug.ru/biblioteka/shovunov/2_1_1.htm
322. Там само.
323. Husdem Königl. Schwedischen Lager (1708). – Uppsala universitetsbibliotek. Handskriftsenheten, 55. – Palmskiöldiske Samlingen af Handskrefne och Tryckte Handlingar. – Rdrm55. – Dokument 34. – С. 218.
324. Письмо французского посланника в Польше г-на де-Безенвальда С.Коломбо (13 октября 1708 г.) // ТРВИО. – Т.І. – С.225.
325. Хлебников. История 32-го драгунского Чугуевского ее величества полка (1613-1893). – СПб.: скоропечатня П.О.Яблонского, 1893. – С. 16.
326. Там само. – С.19.
327. Siltmanns dagbok 1708 -1709 // Karolinskakrigares dagbocker. – Lund, 1907. – Т.3. – С.287.

328. Толстов В. Историческая хроника Хоперского полка Кубанского козацкого войска. 1696 – 1896. – Екатеринбург: типография Кубанского областного правления, 1896. – С.9.
329. Ростунов И.И., Авдеев В.А., Осипова М.Н., Соколов Ю.Ф. История Северной войны. 1700-1721. – М.: Наука, 1987. – С.79.
330. Поклонский Д. Р. Стародубская старина. XI – XIX вв. Исторические очерки. – Клинцы, 2004. – Книга II. – С.26.
331. Там само. – С.27.
332. Письмо Ф.Шидловского А. Меншикову (12 июля 1708 г.) // ТРВИО. – Т.I. – С. 117.
333. Волис В. Очерк истории Ахтырского слободского казачьего полка (XVII – XVIII вв.). – Харьков, 2007. – С.169 – 171.
334. Сапухіна Л.П. Історія Сумських козацького та гусарського полків. – Суми, 2005. – С.17.
335. Альбовский Е. История Харьковского слободского казачьего полка. – Харьков, 1895. – 103-104.
336. Журавльов Д.В. Бойові дії на Слобідській Україні під час Північної війни (1708 – 1709 рр.) // Вісник Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна. 2001. – №526 (Історія. – Випуск 33). – С.109.
337. Там само.
338. Шустов В.Н. История 25-го драгунского Казанского пока. 1701-1901 г.г. – С. 33.
339. Азанчевский М.П. История Преображенского полка. – М.: типография Каткова и К., 1859. – С. 99.

В статтє отражен малоисследованный период продвижения шведской армии в сентябре-октябре 1708 г. по территории Стародубского полка.

Ключевые слова: шведы, казаки, Петр I, Карл XII, Мазепа.

The study (article) reflects the scantily explored period of advancement of the Swedish army in September – October of 1708 by territory of the Starodub regiment.

Keywords: Swedes, Cossacks, Peter I, Carl XII, Mazepa.

